

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖО-АРЫ ЖЎНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛИГІ**

**ТИЛ БІЛІМІНІЁ НЕГІЗДЕРІ
(оёу ёолданба)**

Білім саласы: 100000 – «Білім»
**Оёыту саласы: 140000 – «Оёытушылар дайындау жЎне
педагогика пЎні»**

**Бакалавриат ба-ыты: 5141300 – Ана тілі мен Ўдебиеті
(ёазас тілі жЎне Ўдебиет**

Ташкент - 2007

Оқу қолданбада жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқытылатын «Тіл білімінің негіздері» пәнінің бағдарламасына сәйкес тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері, оның ғылыми негіздері мен құрылымдық жүйелері баяндалған. Дүние жүзі тілдерінің бүгінгі күндегі жағдайына шолу жасалған.

Оқу қолданба студенттер мен мұғалімдерге арналған.

В учебном пособии изложены теоретические и практические проблемы языкознания, его научные основы и структурные системы по программе предмета языкознания для филологических факультетов высших учебных заведений. Сделан обзор о состоянии мировых языков в современном дне.

Учебное пособие предназначено для студентов и преподавателей.

In studying aid are scrutinized theoretical and practical issues of linguistics and its cores and structural systems according to the themes. The cores of linguistics for philological faculties of Institutes. Made the review of foreign languages for contemporary days.

The aid is for students of high educational Institutes.

жайта баспа-а дайында-ан:

оқытушы Д.Дуйсебаева

Пікір жаз-андар:

Р. Юнусов,
Филология ғылымдарының
кандидаты, профессор

Ж. Қатанов
Ташкент облыстық
мұғалімдер білімін жетілдіру
институтының аға
оқытушысы

КІРІСПЕ

«Тіл біліміне кіріспе» - университеттер мен пединституттар филология факультеттерінде өтілетін теориялық пән. Пәннің мақсаты мен міндеті: студенттерді тіл білімінің негізгі ұғымдарымен, терминдерімен таныстыру, оның басты-басты теориялық мәселелерін баяндап беру.

Оқу қолданбада қазақ тілі ғылыми салаларының /фонетика, лексикология, фразеология, грамматика/ негізгі мәселелері қамтылды. Оқу қолданбаның мақсаты – студенттердің қазақ тілінің ғылыми курстары бойынша білімін байқау, одан әрі нығайту және бағалау. Сондықтан қазақ тілі салаларына байланысты маңызды тақырыптар түгелге дерлік енгізілді. Студенттер қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық негізгі ерекшеліктерін, жеке түркі тілдерінің өзге топтарына қарағанда қазақ тілінің басты белгілерін білуге тиіс. Сонымен бірге қазақ тіл білімі салаларындағы қазіргі кезде жарияланып жүрген жаңа зерттеу еңбектерінен де хабардар болуы қажет.

Жалпы тіл білімі пәні мен оның құрамындағы лингвистика ілімі тарихы, тілді зерттеудің әдістері мен тәсілдеріне байланысты тақырыптар қамтылды. Ғылыми ой-өрісті қалыптастыруда тіл білімі тарихының ғылыми білім ретіндегі пайда болуы ерекше рөл атқаратынын ескерсек, тіл тарихы жөніндегі мәселелер де аса көкейтесті. Осыған байланысты тақырыптар да оқу қолданбаға еніп отыр.

Бұл оқу қолданба К.Ахановтың «Тіл білімінің негіздері» (А., 1973, 1995, 2002) және Ә.Хасеновтің «Тіл білімі» (А., 1996) атты оқулықтары негізінде құрастырылды.

Кейінгі кездерде жоғары оқу орындарында сынақ тест арқылы да жүзеге асырылып жүр. Жаңа оқу құралын құрастыру үстінде бізге бұл жаңалықтарды да ескеруге тура келеді. Сондай-ақ студенттер білуі тиіс болған кейбір мәліметтер соңынан тақырыптар негізінде тізбектеп келтірілген. Оқу құралының соңында студенттер пайдалануға тиісті әдебиеттер тізімі де көрсетілген.

Тіл білімі және оның салалары

Тіл білімі (лингвистика) - тіл және оның даму заңдары туралы ғылым. Тіл - қоғамдағы адамдардың өзара пікір алысу, бір-бірімен қарым - қатынас жасау құралы. Әрбір тілдің дыбыс жүйесі, сөздік құрамы және грамматикалық құрылысы болады.

Тілдің осы аталған әр түрлі жақтары тіл білімінің тиісті салаларында қарастырылады. Мысалы, тілдің дыбыс жүйесі тіл білімінің фонетика саласында, сөздік құрамы лексикология саласында қарастырылса, оның грамматикалық құрылысы грамматика саласында қарастырылады.

Тіл білімінің осы аталған салаларының әр қайсысы өз ішінде тағы да бірнеше тармақтарға бөлінеді. Мысалы, фонетика саласы 1) сипаттама фонетика, 2) салыстырмалы-тарихи фонетика, 3) экспериментальды фонетика және тағы басқа болып сараланады. Лексикология, грамматика да дәл осындай.

Тіл және оның жоғарыда аталған әр түрлі салалары ылғи дамуда болады. Ол даму қалай болса солай емес, тілдің ішкі даму заңдары бойынша дамиды.

Тілдің әр түрлі жақтары: дыбыс жүйесі (фонетика), сөздік құрамы (лексикология), грамматиканың құрылысы (грамматика) бір-бірімен тығыз байланыста болады және бір-бірімен тығыз байланыста сөз етіледі. Өйткені, тіл білімі тілдің жоғарыда айттық, әр түрлі жақтары мен салаларын, олардың дамуын, өзара байланысын, тіл дамуының ішкі заңдарын зерттейді.

Тілді белгілі бір дәуірде өмір сүріп тұрған қалпын зерттейтін тіл білімі бар және оның шығуы мен тарихын, дамуын зерттейтін тіл білімі бар. Алдыңғысы сипаттама тіл білімі (немесе синхрондық лингвистика), соңғысы тарихи тіл білімі (немесе диахрондық лингвистика) деп аталады.

Белгілі бір тілді (оның жүйесі мен құрылымын) ғылыми тұрғыдан таңдап түсіндіру үшін және оның даму заңдарын айқындау үшін, ол тілді

және ондағы фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құбылыстарды туыстас тілдердегі бір тектес құбылыстармен салыстыру тұрғысынан зерттеу қажет. Яғни тілдің табиғатын, оның даму заңдарын айқындаудың басты шарты - тілдік құбылыстарды тарихи (өзгеру, даму) және салыстыру тұрғысынан зерттеу. Бұны салыстырмалы-тарихи әдіс деп атайды.

Жеке бір тілдің жүйесі мен құрылысын және оның даму заңдарын айқындайтын жеке тіл білімі бар (мысалы, қазақ тілі немесе орыс тілі) және ғылым ретіндегі тіл білімінің теориясы болып саналатын жалпы тіл білімі бар. Жалпы тіл білімі - нақты бір тіл туралы емес, адам баласы тілінің дамуының жалпы заңдары туралы ғылым. Демек, тіл білімінің жалпы теориялық саласы болып саналатын жалпы тіл білімі, әдетте, бір ғана тілдің емес, көптеген тілдердің деректерін есепке алады. Оларды жинақтай келіп, жалпы теориялық топшылаулар мен қорытындылар жасайды.

Жалпы тіл білімінің теориялық топшылаулары мен қорытындылары жеке тілді зерттеу үшін қажет. Ал жалпы тіл білімі жеке тілдерді зерттеуге бағыт-бағдар сілтейді.

Сөйтіп, жалпы тіл білімі тілдің мәні мен қызметін, оның ойлаумен ара қатынасын, байланысын адам баласы тілінің пайда болуын қарастырады; тілдің даму заңдарын айқындайды; дүние жүзіндегі тілдерге классификация жасайды; ғылымдар дүниесінде тіл білімінің алатын орнын айқындайды.

Жалпы тіл білімі - тіл туралы ғылымның теориялық саласы. "Тіл білімінің негіздері" деп аталатын курс - міне, осы жалпы тіл білімінің бастамасы. Ол жалпы тіл білімі қарастыратын мәселелерді оқып білу үшін алғашқы баспалдақ, соған жолдама іспетті.

Тіл білімінің ғылымдар жүйесінде алатын орны

Шындық болмыстағы құбылыстардың бір тобы - жаратылыс құбылыстары болса, екінші тобы - қоғамдық құбылыстар. Жаратылыс құбылыстарын жаратылыстану ғылымдары (физика, химия, биология,

математика т.б.) зерттесе, қоғамдық құбылыстарды - қоғамдық ғылымдар (тарих, философия, психология, логика, саяси экономия, заң, тіл, әдебиет т.б. ғылымдар) зерттейді. Осыған орай, ғылым атаулы, әдетте, екі топқа бөлінеді: оның бірі - жаратылыстану ғылымдары, екіншісі - қоғамдық ғылымдар.

Тіл білімі ғылымдардың екінші тобына, яғни қоғамдық ғылымдар тобына жатады. Тіл білімінің басқа ғылымдар жүйесінде алатын орны ерекше. Себебі кез келген ғылым тіл арқылы түсіндіріледі, тіл арқылы игеріледі. Жалпы алғанда: барлық ғылымдар бір-бірімен тығыз байланыста, бірлікте болады. Өйткені материалдық дүниенің өзі органикалық бірліктен тұрады. Сондықтан ол материалдық дүниенің әр түрлі зерттейтін ғылымдардың өздері бір-біріне әсер етеді, бірін-бірі байытады.

Біз сөз еткелі отырған тіл білімі де басқа көптеген ғылымдармен байланысқа түсіп, солармен қарым-қатынаста дамып келеді. Ол, ең алдымен, қоғамдық ғылымдармен тығыз байланыста. Себебі: тіл - қоғамның тууымен бірге туып, қоғамның дамуымен бірге дамитын қоғамдық құбылыс. Ол қоғам мүшелерінің пікір алысу, қатынас жасасу құралы ретінде қызмет атқарады.

Қорыта келгенде, тіл білімі - дербес ғылым. Ол әртүрлі қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарымен де қарым-қатынаста, өзара байланыста болады.

Тіл білімінің басқа ғылымдармен байланысы

Тіл білімі, ең алдымен, әдебиетпен байланысты. Өйткені "Тіл - әдебиеттің бірінші элементі". Әдеби шығарма лингвистер үшін өте құнды материал. Әсіресе тіл білімінің стилистика саласы әдебиеттанумен тығыз байланысты.

Тіл білімі философиямен тығыз байланысты. Философия тек тіл білімінің ғана емес, күллі ғылымдардың методологиясы бодып саналады. Философия да, тіл білімі де барлық құбылыстарды бір-бірімен өзара байланыста қарастырады. Философия табиғат пен қоғам өміріндегі барлық құбылыстар

козғалу, өзгеру, даму күйінде болады деп үйретсе, тіл білімі де тілдік құбылыстарға солай қарайды. Өйткені тіл де басқа қоғамдық құбылыстар сияқты өзгереді, дамиды. Бірақ, ескертетін нәрсе тілдегі өзгеру тым баяу өтеді.

Философия өмірдегі барлық заттар мен құбылыстарда форма мен мазмұн бар, олар өз ара байланыста, бірлікте болады, - деп үйретеді. Мазмұн өмір сүру үшін, белгілі бір формаға ие болуы керек. Тіл де – дәл осындай құбылыс. Тілдегі формалардың да (сөздердің, грамматиканың, категориялардың) мағына, мазмұны бар. Олар да бір-бірімен тығыз байланысты.

Тіл білімі логикамен тығыз байланысты. Көпшілікке белгілі, логика - ойлаудың заңдары мен ой формалары туралы ғылым. Ал ойлау, әдетте, тіл арқылы іске асады, тіл арқылы жарыққа шығады. Анығырақ айтқанда, адамның ойы тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы айтылып, түсінікті болады.

Тіл білімі психологиямен де байланысты. Психология түйсік пен қабылдау, ес пен ой, сезім мен зейінді зерттейді. Ал бұлардың сөйлеу процесіне (оны қабылдап, түсіну процесіне) тікелей қатысы бар. Өйткені біреудің айтқанын қабылдау, оны ұғыну процесі болмаса, қарым-қатынас жасау, пікір алысу да болмаған болар еді.

Адам сөз арқылы белгілі бір затты атап қана қоймайды, сонымен бірге, сол затқа (іске, құбылысқа) өзінің қатынасы мен оған қалай қарайтындығын да білдіреді, Яғни тіл ойды білдірудің ғана құралы емес, сонымен бірге, сезімді де білдірудің құралы. Мысалы: жаман, жексұрын, сұмпайы, сұмырай немесе құмар, іңкәр, ынтызар т.б. Бұл сөздер (синонимдер) бір-бірінен эмоциялық бояуы жағынан ажыратылады.

Сөйлеу процесіне жоғарғы нерв жүйесі де қатысады, яғни сөйлеу жоғары нерв жүйесінің қызметімен байланысты. Жоғары нерв жүйесі жақсы жетілсе, сөйлеу де жақсы жолға қойылған деп есептеледі. Тілдің күрмелуі, кекештену, жақсы сөйлей алмау - мидың зақымдануынан болады. Психиаторлар,

дефектологтар, логопедтер сөйлеуді жоғарғы нерв жүйесінің, мидың қызметімен байланыстыра қарастырады.

Лингвистиканың тіл дыбыстарын зерттейтін саласы - фонетика филологиямен байланысты. Өйткені сөйлеу - дыбыстау мүшелерінсіз (ауыз, тіл, тіс...) мүмкін емес. Тілдің шығуының өзі алғашқы адамдардың сөйлеу мүшелерінің жетіліп дамуына байланысты.

Тіл білімі физиканың акустика саласымен де байланысты. Адам баласының тілі - дыбыстық тіл. Тілдегі дыбыстар жүйесін тіл білімінің фонетика саласы зерттейді. Ал жалпы дыбыс атаулыны физиканың акустика саласы зерттейді. Ендеше, бұл екеуі де бір-бірімен байланысты.

Тіл білімінің тарих ғылымымен, оның ішінде этнографиямен, археологиямен байланысы бар. Тіл тарихы - сол тілді жасаушы, сол тілді қолданушы халықтың тарихымен байланысты. Олар бірін-бірі байытады, бірін-бірі толықтырады. Тілдік деректерді - тарих, тарихи мәліметтерді, тіл пайдалана алады. Айталық, тіліміздегі кірме сөздерді зерттеу арқылы қазақ халқының бұған дейін қандай халықтармен аралас-құралас болғандығын білуге болады.

Этнографтар халықтың ерте кездегі салтына, дәстүріне, әдет-ғұрпына, тұрмысына байланысты материалдық байлықтарды зерттегенде тіл фактілеріне соқпай өте алмайды. Өйткені тіл - соларды ұзақ уақыт бойы сақтап қалған құралдың бірі.

Тіл білімі антропологиямен де жақындасады. Антропология - адамның биологиялық табиғаты, адамның морфологиялық типтері туралы ғылым. Адам баласы тілінің пайда болу дәуірін айқындауда әсіресе палеантропологияның деректері айрықша маңызды.

Тілге кейде географиялық факторлар да әсер ете алады. Мысалы, аралда тұрған халықтардың тіліне ешкім әсер ете алмауы мүмкін. Болмаса кең аймақта тұратын халықтың тілдері диалектерге бөлініп кетуі мүмкін, ал тар аймақта тұратын халықтардың тілдеріндегі диалектілер бірігіп, жойылып кетуі ғажап емес.

Тіл білімі мен географияның өз ара байланысы ғылымның жаңа бір саласы - лингвистикалық географияның тууына әкеп соқты. Лингвистикалық география тілдегі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құбылыстардың қай территорияға тарағанын көрсетеді. Бұл, әсіресе, диалектіні зерттегенде ерекше маңызды. Сол арқылы, белгілі бір тілдің немесе диалектілердің лингвистикалық картасы (атласы) жасалынады.

Тіл таңбалардың жүйесі (знак). Осыған орай тіл білімі жалпы таңба атаулыны қарастыратын - семиотика ғылымымен байланысқа түседі. Таңбаларға Морзе әліппесі, жазу мен цифрлар, жол белгілері, тағы басқалар жатады. Жазусыз (әріптерсіз) тіл жоқ екендігі белгілі.

Тіл білімі белгілі дәрежеде математикамен де, кибернетикамен де байланысты. Тіл білімі математика ғылымымен, біріншіден, машиналық аударма мәселелері бойынша байланысса, екіншіден, тілді зерттеуде математикалық, статистика әдістерінің қолданылуы жағынан байланысады. Математикалық сөздердің, дыбыстардың қолданылу жиілігін айқындауға көмектеседі. Осының нәтижесінде математикалық лингвистика деп аталатын білім саласы қалыптасты.

Сонымен, тіл білімі көптеген ғылымдармен байланысты екен.

ТІЛДІҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Әдетте тіл білімінің теориялық жағынан да практикалық жағынан да мәні күшті,- деп жатамыз. Теориялық мәні дегеніміз не?

Тіл алдымен ғылыми тұрғыдан зерттелінеді. Соның нәтижесінде тілдің табиғаты, оның даму заңдылықтары айқындалады, ондағы тілдік категориялар сараланады. Ол категориялар мен заңдардың бір-бірімен

байланысы, өзара қарым қатынасы анықталады. Сөйтіп, белгілі бір тіл туралы қорытындылар, топшылаулар жасалынады. Сол қорытындылар мен топшылаулар негізінде грамматикалық (нормативті және ғылыми) оқулықтар жазылады, түрлі сөздіктер құрастырылады. Міне, тілдің теориялық жағы дегеніміз осы.

Тілдің табиғаты

Тілдің табиғаты деген нәрсе - тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі. Неміс ғалымы Франц Бопп тілді биологиялық құбылыс, оны құдай жаратқан, - деп есептеді. Бұл пікірді А.Шлейхер де қолдады. Ол: "Тіл де биологиялық организм сияқты туады, өседі, өледі",- дейді. Бұлай болған күнде тіл атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа тұқым қуалау арқылы беріліп отыруы керек қой. Міне, бұл пікір дұрыс емес. Тіл атадан балаға ген арқылы берілетін құбылыс емес, ол бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып отыратын кейінгі ұрпақ алдыңғы ұрпақтан үйреніп отыратын нәрсе.

Олай болатын себебі жаңа туған бала өз ата-анасының тілінде сөйлеуі де мүмкін, сөйлемей де мүмкін. Егер жаңа туған баланың өскен ортасы өз ата-анасының тілінен басқа орта болса, ол сол ортаның тілінде сөйлеп кетеді. Оған өмірде мысалдар толып жатыр. Бұл - тілдің биологиялық құбылыс емес екендігін дәлелдейді.

Екінші бір топ ғалымдар тілді психологиялық құбылыс деп біледі. Ол "тіл құдай жаратқан нәрсе емес, оны жеке адам жасайды, жеке адамның рухы туғызады",-деген түсініктен туған. Алдыңғы пікір сияқты бұл да қате пікір еді. Егер тіл рухтың туындысы болса, әрбір адамның жеке-жеке өз тілі болған болар еді де, бір тұтас халықтың, ұлттың тілі болмас еді. Өмірде олай болмайтынын көпшілік жақсы біледі. Жеке адамның тілі қауымда ғана жасалынады, қауымда ғана дамиды.

Олай болса, адамзат тілі - биологиялық та, психологиялық та құбылыс емес, ол қоғамдық (әлеуметтік) құбылыс, қоғамға қызмет етеді. Себебі тіл қоғам үшін қоғам мүшелерінің пікір алысып өзара түсінісу үшін керек, сол

үшін жаралған. Пікір алысу, түсінісу қоғам бар жерде ғана болады. Бір-бірімен сөйлесетін адамдар жоқ жерде тіл де жоқ. Қоғам қай жерде, қашан туған болса, тіл де сол жерде, сол заманда пайда болған. Қоғамсыз - тіл, тілсіз - қоғам болмайды.

Тілдің қоғамдық қызметі

Тілдің ең басты қасиеті не? Оның ең басты қасиеті - қатынас құралы болу қызметі. Тіл - адам баласы қоғамында қатынас құралы, сөйлесіп, пікір алысудың құралы ретінде қызмет атқаратын қоғамдық құбылыс.

Тіл мен қоғамның арасындағы байланыс - екі жақты болады. Біріншісі: тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың қоғамда бірлесіп еңбек етуі мүмкін емес. Өйткені тіл - қоғамның өмір сүруінің басты шарты. Екіншісі: тіл қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Қоғамнан тыс тіл жоқ.

Тілдің екінші басты қызметі - ол ойлаудың, ойдың жарыққа шығуының құралы. Адамның ойы тіл (сөздер мен сөйлемдер) арқылы белгілі болады. Демек, ойлау мен тіл бір-бірімен өзара тығыз байланысты.

Тілдің бұл екі қызметінен басқа, яғни қатынас құралы болу қызметі мен ойлаудың құралы қызметінен басқа, тағы бір қызметі бар. Ол - оның атауыштық [номинативтік] қызметі. Яғни тіліміздегі әрбір сөз, сөз тіркесі - белгілі бір заттың, ұғымның, қимылдың, сынның аты, атауы болып табылады.

Тілдің төртінші қызметі - экспрессивті-эмоциональдық қызмет. Тілдің экспрессивті-эмоциональдық қызметі деп - адамның сол затқа, ұғымға деген өзіндік (субъективті) қатынасын, эмоциясын, яғни не жақсы көру, не жек көру сезімін айтамыз. Мысалы: алақай, масқара, қап, айналайын, т.б.

Тіл - халықтың тарихы, оның күллі өмірінің ізі. Одан сол тілді жасауы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы сезіліп тұрады.

Тіл - талай заманның жемісі. Ол бірнеше қоғамға қызмет ете береді. Мысалы, қазақ тілі феодалдық қоғамға да қызмет етті. Енді, міне, нарықтың қатынас қоғамына да қызмет етіп отыр.

Тіл белгілі бір топтың, айталық, не байдың, не кедейдің мұқтажын өтеу үшін емес, қоғамдағы барлық таптар үшін қызмет атқарады. Олай болса, тіл таптық сипатқа емес, жалпы халықтық сипатқа ие болады. Бұл - оның ең басты ерекшелігі. Сонымен, тіл таптық құбылыс емес. Ол - қоғамдық құбылыс.

Тіл және ойлау

Тіл мен ойлау өзара байланысты. Дыбыстық тіл де, абстракты ойлау да адамға тән құбылыстар. Біріншіден, тіл де, ойлау да - адам миының туындысы, соның жемісі; екіншіден, тіл де, ойлау да-қоғамдық құбылыстар. Адамның ойы арқылы тілдік бірліктер (сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер) болмыспен (объективті дүниемен) байланысқа түседі. Мұнсыз адамдар бір-бірімен сөйлесе алмаған болар еді. Өйткені тілдік бірліктер болмыстағы заттар мен құбылыстардың аттары. Сондықтан да, біз: тіл – ойлаудың құралы, - дейміз.

Қоғам мүшелерінің өзара пікір алысуы тіл арқылы іске асады. Адам өз ойын басқаларға тіл арқылы айтып (не жазып) жеткізеді. Тыңдаушы да айтушының ойын тіл арқылы түсінеді. Ой тіл арқылы, тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы көрінеді. Демек, тіл – пікір алысу құралы, ойлаудың құралы, ойды жеткізу құралы.

Тағы да қайталайық: ойлау мен тіл бір – бірімен тығыз байланысты. Тіл ойлаудың шығуымен бірге, бір мезгілде шығып қалыптасты және оның дамуымен бірге дамып келеді. Ендеше, ойлаудың тілден тыс болуы мүмкін емес екен. Бір нәрсені танып білуде тілдің атқаратын ролі зор. Олай дейтін себебіміз, белгілі бір затты жақсы тану үшін, яғни оған ат қою үшін, ең алдымен сол заттың басты белгілерін білу керек.

Тіл мен ойлау әрдайым бірлікте болады. Ойлау тілдегі сөздер мен сөйлемдердің негізінде іске асады, солар арқылы басқаларға белгілі болады. Басқаның ойын да тіл арқылы, тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы түсіне аламыз.

ТІЛДІЕ ТАЕБАЛЫЈ, ЈЕРЫЛЫМДЫЈ ЖЎНЕ ЖЕЕЛІЛІК СИПАТТАРЫ

Тілді табалыс сипаты

Тілді табалыс сипаты оны ерекшеліктеріні бірі болып саналады. Лингвистер бұл мәселеге ертеден бері-ае назар аударып келеді. Фердинанд де Соссюр Јзіні «Жалпы тіл білімі курсы» атты ебегінде (1916) тілді табалар жйесі деп еарастыр-ан жўне оны табаларды басеа жйелерімен салыстыр-ан.

Табалар жйесіні мынадай тірлері бар:жыл бойыны белгілері, Ёскери сигналдар, цифырлар (араб жўне рим), Ёріптер т.б. Бұларды шартты табалар деп атайды.

Тіл осы табаларды ішіндегі Јте-мЈте маыздысы. Ендеше, тілді, оны элементтерін де (морфеманы, сЈзді, сЈз тіркесін, сЈйлемді) таба дейміз. Мұны негізгі мәселесі-таба мен ма-ынаны байланысы.

Тілді немесе тілдік бірліктерді табалыс сипатына не жатады? Біріншіден, тілдік бірліктер (сЈздер) нені білдірсе де жалпылап білдіреді, екіншіден, сол білдірген (танытсан) нЁрсесін тіркейді жўне оны саетайды, сЈйтп оны келешек мрпаеа жеткізеді. Я-ни тілді табалыс сипатына тілдік бірліктерді Ёш тірлі еызметі жатады. Олар: 1)атауыштыс (затса ат еою; белгілеу, тіркеу-номинативті) еызметі, 2)коммуникативтік (бір нЁрсені хабарлау, пікір алысу) еызметі,

3)эстетикалые (сезімге Ёсер ету, Ёсірелеу, экспрессивтік, эмоцияналдые) ызметі.

Кез келген та'баны! екі жа-ы болады: бірінші жа-ы - формасы, екінші жа-ы - мазмұны. Мысалы, кЈшедегі ба-даршамны! (сфетофорды!) жасыл тісі сол та'баны! формасы, ал «кЈшеден Јтуге рресат» деген ма-ынасы оны! мазмұны. Тілдік та'баларды! да (бірліктерді! де) дЎл осындай екі жа-ы болады. Мысалы, -лар,-лер... Бұл формалар мен мазмұндар тек сол та'балар ж'йесінде -ана мЎнге ие бола алады; ол ж'йеден тыс Ёлгіндей ма-ыналарды білдіре алмайды. Айталые, езае тіліні! тібір морфемасы (бала) немесе аффикстік морфемасы (лар) орыс тіліні!, бұлмаса басае бір тілді! ж'йесінде ешеандай мЎнге ие бола алмайды. Сондыетан да, біз езае тіліні! ж'йесі, орыс тіліні! ж'йесі деген терминдерді жиі еолданамыз.

Шартты та'балар мен тілдік та'баларды! айырмашылыетары бар. Егер шартты та'баны! бір формасына Ёдетте бір -ана мазмұн сЎйкес келсе, тілдік та'балар Ёр уаеыт солай бола бермейді. Кейде тілдік та'баны! бір формасына бірнеше мазмұн (ма-ына) сЎйкес келуі м'мкін, болмаса керісінше.

Мұны былайшы кЈрсетуге болады; *бір форма > бірнеше мазмұн* (кЈп ма-ыналые, омонимия) немесе *бірнеше форма >бір мазмұн* (синонимия, дублет, вариант).

Тілдік та'баны! тірлері (типтері): фонемалар, грамматикалые морфемалар, сЈздер, сЈз тіркестері, сЈйлемдер.

Тілдік та'баны! белгілері: 1) еріктілік, 2) шарттылые.

Еріктілік, шарттылые дегеніміз - та'ба мен сол та'ба арылы белгіленген затты! немесе м-ымны! арасында ешеандай таби-и байланысты! жоеты-ы. Сондыетан да , бір зат тілде Ёр тірлі сЈздермен (Ёр басае дыбыстые кешенмен) аталынады (белгіленеді). Ол зат пен оны! атауыы! арасында шартты тірде -ана (таби-и емес) байланыс болады.

Енді тілдік та'ба мен шартты та'баларды! арысынды-ы айырмашылыстар-а келелік. Бұларды! арасында мұсаптае бар, сонамен бірге, оларды бірдей деп есептеуге болмайды. Ғұсапты-ы: екеуінде де форма мен мазмұн бар, екеуі де – бірдеме жайында хабарлауды! мұралы. Ал айырмашылыстары:

1) Тіл – ойды біледіруді!, пікір алысуды!, еатынас жасауды! ке! кәлемде мұлданылатын жалпылама мұралы. Басқа шартты та'баларды! мұлдану мұрсі тілге мұра-анда Ұлдесайда тар, хабарлау мұмкіндігі ана-мұрлым аз. Мысылы, ба-даршамны! сызыл тісі «кәшеден мұтуге болмайды» деген басқа еш нұрсе хаблай алмаса, тіліміздегі «сызыл» деген мұз бірнеше мағына береді, бірінші - тісті атуын, екінші - ет немесе бидай деген мұымды. Ішінші -кылша, сызылша (корь) деген ауруды білдіреді.

2) Тілді! кәптеген басқа та'балардан екінші айырмашылы-ы-ол (тіл) мазмұнды -ана білдіріп мұймайды, мұалай мұарайтын, сонымен бірге, адамны! хабарлайтын жай-а мұатысатын, мұалай мұарайтынын, мұнатуын, мұуанышын немесе мұай-ысын да білдіреді. Мысалы, жо-арыда атал-ан сызыл мұзіні! «ет» немесе «бидай» деген ма-ынасын жа-ымды сезімімізді тудырса, ал ауруды еске салып тұр-ан «балама сызыл шы-ып жатыр» деген тәртінші ма-ынасы – аяныш сезімі тудырады. Мұндай мұасиет та'баларды! басқа жәйелерінде (мысалы, жол белгілерінде) жо.

3) Тілден басқа барлығ та'балар жәйесі келісім бойынша мұлдан жасалажы, келісім бойынша мұзгертіле алады. Мысал, Ішін мұзае тіліндегі мұ дыбысын келтірелік. Ол дыбысты біз араб Ұліпбиін (алфавитін) пайдаланып жәрген кезде « Ұрпімен белгіленген едік. Кейін, я-ни 1929 жылы латын та'балығ. 1940 жылы орыс графикасына (кирилица-а) кәшген кезде Ұлгі дыбысты і Ұрпімен белгілеуге келістік. 1951 жылы атал-ан дыбысты (та-ы да келісім бойынша) мұ Ұрпімен та'балауды жән санадығ.

Ал тілдік та'балар ео-ам мїшелеріні! еркіне ба-ынышты емес. Мысалы, балта деген сЈзді адамдар келісіп жаса-ан жоє. Тым ерте замандарда ата-бабаларымыз оны солай ата-ан. ырбір жа!а мрпає салыптасқан сЈзді сол кїйінде еабылдайды, сол кїйінде їйреніп алады. Ол ешеашан Јзгермейді. Егер Јзгере еалса келісім бойынша емес, тілді! даму за!дары бойынша -ана Јзгереді.

4) Барлык шартты та'балар сайып келгенде дыбыстыє тілге негізделеді, оларды! ма-ыналары тіл арылы айєындалады, тіл арылы тісінікті болады. Мысалы, ба-даршамны! ызыл тісін тіл арылы: «бұл - Јтуге болмайды деген белгі) деп тісіндірмесек, ызыл шам Јздігінен еш нЎрсені білдіре алма-ан болар еді.

Сонымен, тілдік та'баларды! ызметі, мЎні зор екен; оны! ауымы ке!. Басеа (шартты) та'балар тілді! ызметін атеара алмайды.

Тілді! еррылымдыє жЎне жїйелілік сипаты

Тіл – белгілі ерралымы жЎне ызметі бар, бір тұтас жїйелі ербылыс. Я-ни тілге еррылымдыє (структура), жїйелілік (система) жЎне ызмет (функция) деген їш тірлі еасиет тЎн. Бұларды! Ўреайсысы Јзіне тЎн, наєтылы мазмұн болады. Тілді! ызметі туралы жо-арыда айттыє. Енді еррылым мен жїйе дегендерге келелік.

їррылым деп, Ўдетте, бітін нЎрсені! элементтеріні! арасынды-ы еатынастарды! схемасын айтады.

Ол бітінні! Ўр тектес элементтеріні! ара еатынасынан жЎне бірлігінен тұрады. Элементтер я-ни тілдік бірліктер мыналар: 1) дыбыс (фонема), 2) морфема, 3) сЈз, 4) сЈз тіркесі, 5) сЈйлем.

Дыбыстар (фонемалар) – есту мїшерері арылы еабылданады, бір морфеманы екінші морфемадан, бір сЈзді екінші сЈзден ажыратады. Мысалы, т.д. дыбыстары тЎн, дЎн деген сЈздерді бір-бірінен ржыратып тұр.

Морфема – дыбыстар мен маңынаны! бірлігінен тұрарын е! кіші элемент. Морфеманы! тібір морфема (красный, бірін), аффикстік морфема (жылы+шы, бала+лы; а-аш+ты!, бұта-+ы), деген тірлері бар. Бұларды! Ұраысысыны! білдіретін маңыналары болады. Мысалы, затты! маңына, с!з тудырушы маңына, с!з тірлендіруші маңына (я-ни с!здерді! байланысын, бір – біріне еатынасын білдіретін маңына). Морфема бір -ана фонемадан да еұралуы м!мкін. Мысалы, бар+са+м, бар+са+!).

С!здер заттар мен еұбылыстарды, сапа мен белгіні, іс – Ұрекет пен еимылды атайды, соларды! атаулары ретінде еызмет атарады. С!зді! бұл еызметін – номинативті (атау болу) еызмет деп атайды.

Сөйлем ойды, байымдауды білдірді, бір нҰрсені хабарлау еызметін атарады. С!з номинативтік еызмет атарса, с!йлем коммуникативтік (піркір алысу, с!йлесу) еызмет атарады. Тіл !зіні! еатынас еұралы болу еызметін с!йлемдер арсылы іске асырады.

Тілдік еұрылымны! Ұрбір саласы (де!гейі-уровень), мысалы, фонетикалы, морфологиялы, лексикалы, синтаксистік салаларыны! Ұраысысыны! !з ж!йесі болады. Ұрбір ж!йені!, мҰселен, фонетика ж!йесіні! бырлы е элементтері сол ж!йені! м!шелері ретінде еызмет етеді.

Ал ж!йе дегеніміз - !зара байранасты бір тектес элементтерді! бірлігі. Ол затты е негіз(материя, субстарция), еұрылым жҰне еызмет деген !ш м-ымны! мштасып келуінен, оларды! бірлігінен жҰне !зара еатынасынан еұралады. Бұлар бір-бірімен ты-ыз байланысты. Я-ни ж!йе – реет-ретімен мұымдаса орналасқан бір тұтас еұбылыс. Ж!йе материя мен еұрылымны! бірігуі, еосыруы тірінде !мір сіреді жҰне белгілі бір еызмет атарады.

Сондай-ае, ж!йн дегенді !зіне тҰн айырыша еұрылымы бар кіші ж!йелерді! жиынты-ы деп те айту-а болады. Тіл еұрылымыны! жеке

салаларынын жйелері бір-бірімен еарым -еатынасында, Јзара байланысында тілді жалпы жйесі еұрайды.

Тілді жйелілік сипаты оны барлые саласынан (фонетикалые, лексикалые, грамматикалае) кЈрinedі. Мысалы, кез-келген тілді фонетикасында «дауысты дыбыстарды жйесі», «дауыссыз дыбыстарды жйесі» деген теєырыптар бар. Ол, Ёрине тегін емес. Дауыстылар жуан-жіішке, еріндік-езулік, ашые-еыса болып бЈлінеді. Бұлай жрп-жрбымен жЁне бір-біріне еарама-еарсы еойылып топтасуы тілді дыбыстые жа-ында белгілі бір жйе бар екендігінi белгісі.

Дыбыстар бір белгісі бойынша бір-біріне еарама-еарсы еойылса, екінші белгісі бойынша бір тектес болып келеді. Мысалы: ы мен і дыбыстары тілді еатысы жа-ынан бір-біріне еарама-еарсы дыбыстар (ы-жуан, і-жіішке) ,ал ерінні катысы жа-ынан олар бір тектес дыбыстар (екеуі де езулік). Бұл сияеты жйелілік дауыссыз дыбыстарда да бар. Мысалы, П мен Б дыбыстар дауыс еатысы жа-ынан бір – біріне еарама - еарсы (П-еата!, Б-мя!), ал жасалу орны жа-ынан бір тектес дыбыстар (ері дауыстылар).

Жйені бір элементі Јзі тектес екінші элементті болуына а!-артады. Мысалы, септеуді жйесі кемінде екі септеуді, жіктелуді жйесі екі жаеты (1-жае, 2-жае) болуын керек етеді. Егер олар бір-біріне болса, онда олар жйе еұрай алма-ан болар еді.

урбір сЈз Јзінше Јзгеріп, Јзінше тірленбейді. Оларды Јзгеруімен тірленуінi белгілі бір жйесі, белгілі бір формалы болады. Ондай жйелер мен формалар бір сЈзді -ана емес, белгілі бір топса енетін сЈздерді кїллісін еамтиды. Мысалы.,зат есімдердін септелуін алалые. Тек зат есімдер -ана септеледі жЁне белгілі бір формыла бойынша -ана септеледі. Бұлар зат есімні барлы-ына тЁн. Осылай бол-андыстан -ана біз септелу жйесі туралы сЈз ете аламыз. Егер зат есімдерді Ёрсайсысы Јзінше септелсе, онда сЈздерді септелуін біліп алу да, осып йрену де мїмкін болмас еді.

Жйелілік есиет тілді синтаксис саласынан да айын крinedi. Сздерді сйлнмдегі тіркесуі белгілі бір тўсілдер (формалар) арылы іске асады. Тіл – тілде сздерді тіркесуіні еису, еабысу, матасу, мегеру, жанасу деп аталатын тўсілдері бар. Бұл тўсілдер бірлі – жарым сздерді ана емес, тіркесуші сздерді белгілі бір тобын тігелдей еамтиды. Сйтп, сздерді байланысу тўсілдеріні жйесін еррайды.

Сондай - ае, тілді Ёр тірлі салалары (дегейлері) жўне оларды элементтері Јз-ара бір-бірімен тыыз байланыста болады. Мысал-а, Терезе деген сзді алалые. Ол т, е, р, е, з, е деген дыбыстарды тіркесімен айтыл-ан (бұл фонетикалые жаы); атал-ан сз – зат есім, бұл оны граматикалые маынасы; ол сзді Јзіндік маынасы болады, бұл оны лексикалые жаы. Демек, Ёрбір сзде тілді фонетикалые, лексикалые, граматикалые жаатары (салалары) ршасып келеді.

Септік категориясы, негізінен ал-анда, морфологиялые категория. Дегенмен, оны синтаксистік жаын мойындамау дұрыс болма-ан болар еді. Септіктер сздерді бір – бірімен байланыстырып, синтаксистік еызмет атеарады.

Сонымен, тілде жйелілік есиет бар. Сондыетан да, біз оны оып йрене аламыз. Оеу, йрену, сайып келгенде, тілдік жйелерді оып йрену, оларды мегеру болып шыады.

Синхрония жўне диахрония

Тіл білімі тілді белгілі бір дўірдегі еалпын жўне онын Јзгеруі мен дамуын зерттейді. ўрине, бұл екеуі бір нўрсе емес. Тілді белгілі бір дўірдегі еалпын ерылымы. жйесін зерттейді - синхрондые тіл білімі, ал тілді тарихи Јзгеруі мен дамуын зерттеу – тіл білімі деп атайды. Басаша айытеанда, тілді Јмір сїріп тұр-ан кезіндегі еалпына

сипаттама беруі арғылы зерттелсе, оны тарихи тіл білімі деп атауға болады.

Жоғарыда аталған синхрония деген термин тілдегі ербылыстарда белгілі бір дәуірдегі еалпын, яғни ф. де Соссюрдің сәзі мен айытқанда, оны « бір мезгілдік» (одновременность) кйін еарастыру дегенді білдірсе, диахрония деген ұр тірлі кезде бірнен кейін бірі болатын (разновременность) тілдік ербылыстарды еарастыру дегенді білдіреді. Синхрония бойынша, бір мезгілде еатар мдір сіріп тұрған тілдік ербылыстарды арасындағы еатынастар еарастырылады да, диахрония бойынша Ұлгі тілдік ербылыстарды тарих (уақыт) бойындағы ізгерістер еарастырылады.

Ф. де Соссюр синхронияны жйемен байланыстырады да, диахронияны жйеден тыс деп біледі. Оны пікірінше, синхрондые тіл білімі тілде жйелі ербылыс ретінде, яғни тілдегі ербылыстарды бір – бірімен байланысында, бірае дамудан тыс еарастырған жн екен, ал диахрондые тіл білімі тілдегі ербылыстарды даму тұрғысынан, бірае ізара байланыстан тыс, яғни тілдік элементтерді, бір – бірнен ажыратып, блек зерттеген орынды сияеты. Сайып келгенде, бл синхрониямен диахронияны бір – біріне еарама - еарсы еою деген сәз. ұрине, мұндай пікір дұрыс болып табылмайды. ұйткені дидактикалые материализм ұрбір ербылысты шығуы мен дамуы жне баса ербылыстармен байланысында зерттегенде қана оны табиғатын жете тісінуге болады деп йретеді. Олай болса, тілді зерттегенде ондрғы ербылыстарды синхрониялые тұрғыдан да, диахрониялые тұрғыдан да еарастыру дұрыс жне ол те - мте еажет. Себебі тілді қылыми тұрғадан тану ішін, оны тарихи тұрғыдан да, сипаттамалые тұрғыдан да, зерттеуді мұні те зор. Мұндай екі жаеты зерттеу болмаған жерде тіл біліміні толық мағынасында қылым болуы мкін емес. Мысалы, езае тіліндегі сарғай деген етістікті еұрамына талдау жасау керек болды делік. Ол ішін мұселеге алдымен тарихи тұрғыдан

сарау керек. Егер оған тарих тұрғыдан сараса, бұл сәзді тібірі – сары, еосымшасын - ай деуге болмайды. Оны тібірі – сары емес, сары. Ал жұрнаы -ай емес, - ай (азай, кәбей дегендердегі –ай, -ей).

Бұдан шартатын еорытынды: тілді жүйесі (синхрония) тілді тарихына (диахрония) телулі, яғни тіл жүйесі Ұрғашан оны тарихымен байланыста болады. Ендеше, тілдің жүйесін тісіну ішін тіл тарихыны мағызы зор екен. Керісінше, тілді тарихи дамуын жаасы мғыну ішін, оны жйелілік еасиетімен есептеспеске болмайды. Тілдегі болып жатқан ізгерістер мен дамулар оны жйесін ізгертпейді, тек ондаы (тіл жйесіндегі) еатынастарды тірін ғана ауыстыруа мїмкін.

Сонымен, тіл, тілдік еұрылам уаыт барған сайын дамып, жетіліп отырады. Сондытан да, оны зерттегенде оған тілді еазіргі еалпы тұрғысынан (статикалые тұрғадан) сарау жеткіліксіз. Бұған еоса тілге оны шау тегі, дамуы тұрғысынан да (динамикалые тұрғыдан) сарау еажет. Демек, тілді зерттеуде ғалымдарды, біріншіден оны еұрастырушы элементтерді байланысы тұрғысынан, екіншіден, оларды шығуы, тарихи дамуы, ізгеруі тұрғысанан еарастырған жн.

Тағырыпты бекіту ішін сұрастар:

1. «Тіл біліміне кіріспе» пўніні массаты мен міндеті не?
2. Тіл білімі нені зерттейді?
3. Тіл біліміні нысаны (объектісі) не?
4. Тір біліміні салаларына не жатады?
5. Жеке тіл білімі мен жалпы тіл біліміні еандай айырмашылыетыры бар?
6. Тіл білімі еандай ғылымдармен байланысты?
7. Тіл біліміні теориялые мўні неде?
8. Тіл біліміні практикалые мўні неде?
9. Тіл еандай еұбылыс?
10. Тілге еандай еасиеттер тўн?

11. Тілді ес-амдае еазметіне нелер жатады?
12. Тілді еандай ес-ам-а еазмет етеді?
13. Тілне тҰн еандай сипаттарды білесі?
14. Тіл мен ойлауды бірлігі неде?
15. Тіл мен ойрауды айырмашылы-ы неде?
16. Таным процесіндегі тілді атеаратын рлі еандай?
17. Табалар жйесіні еандай тірлерін білесін?
18. Шартты табалар-а еандай еасиеттер тҰн?
19. Тілдік таб-а еандай еасиеттер тҰн?
20. Тілдік таб мен шартты табаларды месастыетары неде?
21. Тілдік таб мен шартты табаларды айырмашылаетары неде?
22. Тілді ерылымдые сипаты дегеніміз не?
23. Тілді жйелілік сипаты дегеніміз не?
24. Тілді ерылымдые жҰне жйелілік сипаттарыны айырмышылыетары неде?
25. Синхрония мен диахронияны айырмашылы-ы неде?
26. Тілдік бірліктерге (элементтерге) нелер жатады?

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛАЛАРЫ

Лексикология — тілдің лексикасы және оның тарихи даму заңдылықтары, қызметі туралы ілім (бұл термин гректің *lexis* және латынның *logos* сөздерінен алынған). Ал лексика дегеніміз — бір тілдегі барлық сөздердің жиынтығы. Тілдегі бар сөздердің жиынтығын сол тілдің сөздік құрамы деп атайды. Сонда лексика және сөздік құрам деген терминдер — бір бірімен синоним.

Лексикологияның негізгі объектісі — сөз. Сөз тілдің лексикалық единицасы деп аталады. Тілдің лексикалық единицасы — сөздің қыр-сыры өте көп. Соған орай, сөз проблемаларын зерттеу мақсат-тәсілдеріне қарай,

лексикология үш түрлі болып келеді: сипаттамалы лексикология; тарихи лексикология; салыстырмалы-салғастырмалы лексикология. Бұлар синхрондық және диахрондық тұрғыдан қарала береді.

Зерттеу объектісіне қарай, лексикология тағы да екі түрлі болады: жеке, нақты лексикология; жалпы лексикология. Жеке лексикология бір тілдің немесе туыстас тілдердің сөздік құрамын бүгінгі, қазіргі қалпы тұрғысынан зерттеп, баяндайды. Мәселен, қазақ лексикологиясы — қазақ тілінің сөз байлығы туралы ілімі; түркі тілдері лексикологиясы — түркі халықтары тілдерінің лексикасы жөнінде ілім. Ал, жалпы лексикология — лексикологияның тіл атаулының лексикасына арналатын теориялық бөлімі.

Сөз атаулы тіл-тілдің бәрінде бар. Рас, бір тілдің лексикасы аса дамыған, бай болуы, екінші бір тілдің лексикасы кедейлеу болуы мүмкін. Бір тілде бар ұғым, сөз екінші бір тілдерде болмауы мүмкін. Мәселен, қазақ тілі — бірыңғай, дамыған әдеби тіл. Соның өзінде қазақ тілінде сөйлеушілердің бәрі бірі білетін сөзді екіншісі біле бермеуі ықтимал. Күріш, балық шаруашылығымен айналысатындар, бақша өсіретіндер т. б. лексикасымен ондай шаруашылықтармен айналыспайтын жердегілердің сөздік қоры арасында, сөз жоқ айырма болады. Мәселен, Қызылорда тұрғындарының лексикасында қауын түрінің толып жатқан аты бар, арқа қазақтары оның бәрін біле бермеуі мүмкін.

Пәлен тілде пәлен сөз бар деп ешкім де, ешбір ғылым да нақты айта алмайды. Тілдегі сөз санын шамалап қана айтып жүр. Мәселен, аса жақсы дамыған орыс тілінде миллионға жуық сөз бар деседі. Ағылшын және неміс тілдері де соған қаралас (В. Н. Перструхин). Бірақ ешбір тілдің сөздігі сол тілдің барлық лексикасын қамтып, түсінік беріп көрген емес. Олай ету әзірше мүмкін емес. Сөздіктер ең негізгі, көбірек қолданылады дейтін сөздерді ғана молырақ қамтуға тырысады. Сондай сөздіктің бірі — В.И.Дальдың төрт томдық «Толковый словарь живого великорусского языка» (1863—1866 ж.) атты еңбегі. Мұнда екі жүз мыңдай сөз бар. Ал, он

жеті томдық «Словарь современного русского литературного языка» (1948—1965) атты еңбекте 120480 сөз қамтылыпты. Қазір шығарылып жатқан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (он томдық) 70 мыңдай реестр сөз, 20—25 мыңдай күрделі сөздер мен фразеологизмдер қамтылмақшы.

Бір тілдің лексикасы деген термин мен бір адамның, қайраткердің сөз қоры дегендер — бір нәрсе емес. Бір тілдің лексикасы аса мол, екінші бір тілдік лексикасы кедейлеу болатыны яәlexхясяқты, бір адам ана тілі сөздерін аса көп білуі, енді бір адам аздау білуі мүмкін. Сондай-ақ, жеке адам лексикасында актив түрде қолданылатын сөз қоры бар да, сол адамның білетін жалпы сөз атаулысы бар. Бұл екеуі — екі бөлек нәрсе. Психологтардың айтуынша, жас балалар — 3600-дей сөз, 14 жасар балалар — тоғыз мыңдай, ересек адамдар 12—13,5 мыңдай сөз қолдана алатын көрінеді. Әрине, мұның бәрі — түбір сөздер ғана емес, дербес сөздер. Бір сөз адам сөйлеуінің ішінде сан рет қайталанып келе береді.

Аса көрнекті ақын-жазушылардың тіл байлығы 20 мың сөзден сәл ғана артады деседі. Мәселен, «Словарь языка Пушкина» — Пушкин тілі сөздігінде 21290 сөз бар екен. Бұдан Пушкиннің сөз қоры — осы-ақ деген ұғым тумайды. Пушкин өз өмірінде одан да көп сөз біліп, қолданғаны хақ. Ал, мына келтірілген цифр — Пушкин шығармаларында кездесетіндері ғана.

Қазақ тілінде тарихта тұңғыш рет «Абай тілі сөздігі» 1968 жылы жарық көрді. Оның кіріспе мақаласында былай делінген: Абай өз шығармаларында небары 6 мыңдай ғана жеке-дара сөз қолданғандығы айқындалды. Бұдан, әрине, Абайдың барлық білген сөзінің саны немесе сол кездегі қазақ тілінің күллі сөзі осындай ғана екен деген қорытынды шықпайды. Өйткені қандай ұлы жазушы болса да, өзінің білген сөздерін орынсыз тықпалап, ретсіз-жөнсіз енгізе бермекші емес, тек өзінің жазып отырған тақырыбына қатысы бар сөздерді ғана орнымен жұмсамақшы... Абай да білген сөздерін тегіс келтіре бермей, өзінің шығармаларына керектілерін ғана жұмсаған. Ал, расында, Абай қазақ сөзін шығармаларындағыдан әлденешс есе көп біліп

оларды ретсіз қолданбаған... Мәселен, ал етістігі және оның әралуан түрлері — 614 рет, көр етістігі — 328 рет, де етістігі -1037 рет, да шылауы 769 рет қолданылған. (АТС).

Лингвистикада лексика деген терминнің ұғымы аса кең. Лексика деп белгілі бір мақсатқа байланысты қолданылатын сөздердің жиынтығын да айта береді. Мәселен, ауызекі сөйлеу тілі лексикасы, ауызекі күнделікті тұрмыс лексикасы, кітаби-жазба лексика, ғылыми лексика, өндірістік-техникалық лексика, жалпылама қолданылатын лексика, ресми-іс қараздары лексикасы, диалектілік лексика, проффсссионалдық лексика, әскери лексика, терминологиялық лексика, арготивті лексика, экзотикалық лексика, көнерген лексика, актив лексика, пассив лексика т. т.

Лексикологияның негізгі объектісі — сөз, ал сөздің қыр-сыры өте көп дедік. Лексикология тілдегі сөздерді жан-жақты, әр түрлі тұрғыдан зерттейді. Соған орай, лексикологияның бір-бірімен тығыз байланысты бірнеше саласы мен тармақтары бар. Олардың негізгілері мыналар: семасиология, этимология, фразеология, ономасиология, ономастика, топонимика, антропонимика т. т.

Семасиология — гректің *sema* белгі, белгілеу және латынның *logos* деген сөздерінен алынған термин. Бұл — лингвистикада тілдегі сөздерге тән мағыналарды зерттейтін ілім. Семасиология сөз мағынасын, сөз мағынасының өзгеру жолдарын, семантикалық заңдарды зерттейді. Лингвистикада семантика деген термин мағына деген ұғымды білдіреді. Сонда семантика мен мағына дегендер — бір-бірімен синоним.

Мәселен, Қаратаудың басынан кеш келеді, — дегендегі — бас, Байжан бізге бас-көз болып жүр, Бұлақ басы, — дегендерде бас сөздері түрлі-түрлі мағынада. Ол мағыпалар көптекст арқылы ажыратылады.

Артымыздан қол жетті; Аз жетпеді, мол жетті, — дегенде, қол сөзі ауыспалы мағынада, әскер деген мағынада қолданылып тұр; Көпей женгемнің қолын сағынып жүрмін, — десек, қол — дәмін, асын, тағамын деген мағынада, қолы қатты адам — десек, қолы сараң мағынасында да,

колының күші бар, күшті мағынасында да ұғуға болады; Дина жеңгейдің дастарқаны мол десек, дастарқанның көлемін айтпайды; дастарқаны бай, тағамдарға толы болады, жомарт, мырза, «төгіп тастайды» деген мағыналарда тұр. Сондай-ақ, бір тостағанды, бір аяқты тартып жіберді, — десек, тостағанның не аяқтық я кесенің өзін емес, ішіндегі тағамын (қымызын немесс айранын) ішіп жіберді деген ұғым білдіреді.

Бұл мысалдардан тіл-тілдің сөз мағыналарының мол екендігі айқын танылады. Осындай, сөз мағыналарының қыр-сырын зерттейтін сала — семасиология.

Этимология — гректің *etymon* — шындық деген сөзінен алынған термин. Этимология — морфемалардың, жеке сөздердің шығу тегін, бастапқы мағынасын, ол мағынаның өзгеру, даму жайын зерттейтін ілім. Этимологияның тіл тарихын жете білу үшін маңызы зор. Өйткені тіл тарихы сол тілді қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Тіл тарихынан сол халықтық өткен жолын аңғаруға болады.

Мәселен, арық адамды қазақ: қылдырықтай болып қатып қалыпты, — дейді. Қылдырық — о баста бидайдың қабығы деген мағыналы сөз екен. Мұндайды сөздің этимоны деп атайды. Сөз мағынасын бұлайша, бастапқы мағынасын аша түсіндіру ғылыми этимология деп аталынады.

Сөз мағынасын кейбір адамдар өзінше түспалдап, өзінше топшылау жасап түсіндірушілік те болады. Әсіресе басқа тілден енген сөздерді бұрмалап айтып, оған өзінше мән-мағына берушілік те кездеседі. Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің бір геройы «осоавиахамді» — асаубай әкім дейді; жас балалар орыс тілінде молотокты — колоток, кейбіреулер бульвар дегенді — гульвар, поликлиниканы — полуклиника деп атайды. Мұндай құбылыстарды халық этимологиясы деп атайды.

Халық этимологиясы кейде кездейсоқ ұқсастықтар мен байланыстарға, жақындықтарға да негізделеді. Соның нәтижесінде сөз жаңа мағыналы басқа бір сөзге де ұқсап кетуі мүмкін. Семантикалық және формальдық өзгеріске түсуі де ықтимал. Әсіресе сөздің дыбысталуы бұрмалануы

мүмкін. Басқа тілден келген сөздің оны қолданушы екінші бір адамның ана тілінің дыбыстық заңдарына бағындырылуы мүмкін. Мысалдар: Бұл указды 1731 жылы А.И.Тевкелев әкеліп тапсырды. Қазақ жерінде Тевкелевті «Теуіпкел» деп атап кеткен... Жарайды, Теуіпкелдің келе жатқанын естідік. Ол неге келе жатыр екен? Қайсымызды теуіп кетпек?; Алтын Орданың алғашқы ханы Батудың арқасында қазақтар Мөңке деп атап кеткен Меңгу хан сайланады. (7. Ес.); «Екібасқа барып шәкке түсем» депті. Шәккесі — шахта. Бірақ күзге қарай Қаңтарбай березопке ілінді (1916 жылғы призывты қазақтар «березоп» деп кеткен); Бұл қойда екі пұт демейін, жетпіс бес қадақ ет жайынан бар. Қадағын өкірөгім (өкірөгім — кругом дегені) он тиыннан сатқанда да жеті сом елу тиын шығарады (3. Ақ).

Фразеология — гректің *phrasasi* — сөйлемше, қалыптасқан сөз дегеннен алынған термин. Фразеология — тілдегі тұрақты тіркестерді, единицаларды зерттейтін ілім. Тілдегі тұрақты сөз тіркестері бүтін бір тұтастық, лексикалық бір ғана единица ретінде қолданылады. Ондай тіркестер екі немесе бірнеше сөзден де, бүтіндей бірер сөйлемдерден де құралуы мүмкін.

Қазақ тілінен мысалдар: аттың жалы, түйенің қомында; екі көзі төрт болды; көзіңнен айналайын; өзіңнең айналайын; мен сені жақсы көрем; сенің арқаңда күн көріп жүрмін; үріп ауызға салғандай т. т. Орыс тілінде: спустя рукава; медвежья услуга; баклуши бить; попасть впросак; свиной подложить; типун тебе на язык т. б.

Орысша скрепя сердце тіркесі — французша *a contre coeur* (қайтадан орысшаласа, — вопреки сердцу; немісше *sichzwang* (принуждая себя); орысша *в пух и прах* тіркесі — французша *reduire aaneant* (привести в уничтожение); немісше (разбить на-голову); қазақша — амалсыздан, әрең дегенде, күлін көкке ұшырды деген тұрақты тізбектер мағына жағынан бірсыдырғы жақындап қалады. Бірақ дәл аудармасы емес. Нағыз фразеологиялық единицалар бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударылмайды, тек сол, екінші тілде бар баламасы арқылы ғана беріледі. Аударғанда, бір

тілдің тұрақты тізбегі екінші тілде еркін тіркеске айналып кетуі де мүмкін. Мәселен, қазақша: көзіңнен айналайын, өзіңнен айналайын, мен сені жақсы көрем деген тіркестерді я тебя, твои глаза обхожу, я тебя хорошо вижу десе, қазақша мән-мағынасынан айрылады; сенің арқанда күн көріп жүрмінді, я на твоей спине солнце вижу десе, орыстар үшін мүлдем ерсі боп көрінеді.

Ономасиология — зат немесе құбылыс ұғымының нақты бір сөзбен аталу себебін зерттейтін, яғни заттардың атауы мен белгіленуі туралы ілім. Онома — грекше ат, есім, атау деген сөз. Ономасиология диалектологиямен, әсіресе лингвистикалық географиямен катысты болып келеді. Диалектология — диалектілер, говорлар, жергілікті тіл ерекшеліктері туралы ілім; ал лингвистикалық география сол ерекшеліктердің қай территорияларда қолданылатынын айқындайды.

Ономасиологияның үлкен бір саласы — ономастика. Мұны ономатология деп те атайды. Бұл екі термин — бір-бірімен синоним. Ономастика, тұтасынан алғанда, ат, есім, атаулардың, шығу, қалыптасу жайын тексереді.

Ономастиканың өзі бірнеше тармаққа бөлінеді: топонимика, антропонимика, этнонимика, астронимика, зоонимика, топонимиканың өз ішінде бірнеше тармақшасы бар: гидронимика — өзен, су, көл аттарын, оронимия — тау, төбе шың, құз аттарын, ойконимия елді мекен аттарын зерттейді.

Топонимика, тұтасынан алғанда, жер, су, қала, ауыл, елді мекен аттарыи зерттейді. Мәселен, қазіргі Семей — семь палат — сөзінен, Кереку (қазіргі Павлодар) — Коряков, Гурьев — Гурий деген кісі аттарынан алынған; Қарағанды облысында Нұра өзені бар. Нуур — моңғолша көл деген сөз. Сонда түпкі мағынасын қуаласақ, Нұра өзені — көл өзен немесе өзен-өзен деген сөздерден шығып, қалыптасқан болады; Алматы облысындағы Түрген өзенінің аты жылдам, шапшақ, тез ағатын деген мағынадан алынған. Кейбір топонимдер қазақ тіліне басқа тіл-дерден

енген. Иран тілдерінен: Айдарлы, Бадам, Бетпақдала; араб тілінен: Ғазалкент, Қазалы; моңғол тілдерінен: Байынқол, Баянауыл, Зайсан, Кеген, Мақаншы, Нарынқол; угор тілдерінен: Мұғажар, Өлкейек, Сургут т. б.

Антропонимика — кісінің фамилиясын, әкесінің атын (отчество), кісінің шын аты мен лақап атын (прозвище), бүркеншік аттарды (псевдоним) қарастыратын сала.

Мәселен, орыс тілінде ең көп тараған фамилия — Иванов; одан кейін — Смирнов; үшінші орында — Кузнецов; ағылшын-саксон елдерінде ең көп тараған фамилия — Смиidt; Австрияда — Шмиidt; Смиidt пен Шмиidtтің мағынасы —ұста (кузнец) деген сөз. Швецияда 700 мың адамның фамилиясы — Андерсон. Сонда бұл елдің әрбір оныншы адамының фамилиясы — Андерсон.

Орыс есімдерінің көпшілігі грек, латын, еврей, араб, ескі славян, сирия, парсы, халдей, гот, герман т. б. тілдерден келген. Әр ат-есімнің өз тілінде белгілібір мағынасы бар. Мәселен. Модест — биязы; Акакий — бір тоға; Калистрат — найзагер; Андрей — ер жүрек; Никита — жүлдегер; Аглия — таза; Глафира — жұмсақ; Варвара — дөрекі т. т.

Қазақ есімдерінің бірсыпырасы араб, иран тілдерінен енген; ол тілдердегі бастапқы мағынасы ұмытылып, қазақтың байырғы, төл атауына айналған. Орыс есімдерінің бірсыпырасы сол қалпында алынған: Света — Светлана, Роза — Розалина, Розалия, Валя, Бәлия, Дина, Жагор, Марат, Марлен, Замира, Дамира т. б.

Қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен енген кейбір есімдердің бастапқы мағынасы мынандай: Хасен — өте сұлу, тым көркем; Раиыс — бастық, басшы; Абдолла, Ғабдолла, Ғабділда, Әбділда, Әбілда т. т. — құдайдың, алланын, құлы; Әубәкір — қыздар әкесі; Азамат — үлкен, зор; Ахмеди — мұсылман; Әдия — сый, сыйлық тарту; Асқат — бақытты, ырысты; Әлима — оқымысты; Мұқтар — таңдалған, іріктеліп сайланған; Сәбит — тұрақты, мықты; Ғабит —бас июші, тағзым етуші; Жамал — сұлу, көркем, әдемі;

Марфуға—ұлы дәрежелі, мәртебелі; Мағрипа—білім, таным, мәдсиет; Нәзипа — таза, پاک, мұнтаздай; Мәулен — мырза, жомарт; Мүсілім — мұсылман; Қалима —сөз; нақыл; Халида — мәңгі өмір сүретін; ажалсыз; Қамар — ай; Жақия — өмірлі, ғұмырлы т. б. (Т. Жан.)

Этнонимика — ру, ел, халық аттарын тексеретін сала. Кейде бір халық көрші отырған екінші бір халықты екінші бір, басқа бір атаумен атауы мүмкін (мәселен, қытайлар өздерін — хань, моңғолдар өздерін — халха деп атаса, біз оларды — қытайлар, моңғолдар деп атай береміз), кейде шеттен келгендердің дәл қай халықтан екенін білмегендіктен, оларды мүлдем басқаша атаушылық та бола береді.

Мәселен, ертедегі гректер шеттен, басқа елден келгендердің бәрін (мейлі неміс, мейлі орыс болсын) варварлар деп атапты; қытайлар шеттен келгендерді — ху, орыстар орысша сөйлей білмейтін бөтен елдіктердің бәрін — немістер, үнділіктер ондай адамдарды уттарагуру (тибетше «естілмейтін, түсініксіз» немесе «құлаққа жағымсыз дыбыс, дауыс» дегенге келеді) деп атаған. Варварлардың арғы төркіні латынның бәрін (дәл мағынасы — дөрекі деген сөз) сөзі болса, бұл сөз ертедегі латын тілінде әрі сақалдылар (бородатые) мағынасында қолданылыпты. Ал жазба ескерткіштерде сақалдылар деп парсыларды атапты (В. Васильев).

Қазақ тілі — қазақ халқының тілі. Бірақ осы күнге дейін өз халқымыздың атының қайдан, неден шыққанын ғылыми дәл айқындай алмай келе жатқанымызды айта кету артық болмас. Қазақ сөзінің этимоны туралы ғылымға жанасатын да, жанаспайтын қисынсыз да болжамдар өте көп. Солардың кейбірін еске сала кетейік.

Академик Н.И.Веселовский қазақ сөзі «қаз сияқты еркін кісі» дегенді білдіреді дейді; Крафт, Чулошников сияқты зерттеушілер бұл сөз қаз-ак (белая гусь) дегендерден құралған деп қарайды; П. Фалев, Ценкер, Вамбери, Гомбоц қазақ, хазар сөздері қаз (кезу, ауысу, тентіреу) етістігінен шыққан деп жорамалдайды. Академик А. Самойловичтың айтуынша, 1245 жылы Египетте қыпшақ тілінде жазылған бір сөздікте «қазақ» сөзі

«қаңғыбас, тентіреуші» дегенді білдіреді деп жазылыпты. Сөйте келе, А.Самойлович қазақ сөзі XIII—XIV ғасырларда «өз елінен, тайпасынан немесе руынан бөлінген, қиын — қызық іздеуші, ғажайып құмар кісі» деген мағынада қолданылып, кейін халықтың атына айналған деп қорытындылайды. Ал кейбір тарихшылар (Халел Әділгереев, Мұсатай Ақынжанов т. б.) қазақ деген сөз бен қазақ деген халық аты X—XI ғасырларда-ақ белгілі болған деген пікір айтады.

Қазақ сөзі XV—XVI ғасырларда жазылған бірсыпыра сөздіктерде кездеседі де, әр түрлі түсінік беріледі: Вельяминов — Зернов шығарған «Абушка» сөздігінде қазақ сөзін «кезбе, үйсіз» деп түсіндіреді; Сүлеймен Бухари сөздігінде бұл «үйсіз» деп аударылған; «қазақ» сөзі — «үйсіз адам; Хорезмнің терістігіндегі тайпа аты» (XVIII ғасырдағы Мирза Медхи-хан сөздігі); бұл сөздің «үйсіз кісі, кезбе, қуғындалушы» деген мағыналары Паве-де Куртеиль, В.В.Радлов сөздіктерінде де берілген. Қысқасы, 1245 жылы жазылған және XV—XIX ғасырлар арасындағы Орта Азия нұсқаларында, түрлі сөздіктерде қазақ сөзі «Үйсіз, баспанасыз, қуғын көрген кезбе, қаңғыбас, еркін» деген мағынада кездеседі; мұндай түсініктің бәрі әр кездегі авторлардың алғашқы авторлар пікіріне сүйеніп айта салудан тууы да ықтимал. Бірақ, әйтеуір, қазақ сөзі X ғасырлардан бастапқы деректердің бәрінде дерлік бар. Ал XV ғасырдың аяғында, XVI ғасырдың басында, қазақ сөзі көшпелі тайпалардың бір бөлігінің аты — этникалық термин ретінде қалыптасады (А. Ә.)

Астронимика (гректің *astro* — жұлдыз деген сөзі)—жұлдыздар, әлем аспаны, планета аттарын тексеретін сала. Планета аттары, негізінен, грек, латын мифологиясына байланысты шыққан. Мәселен, Венера (қазақша Шолпан, латынша *Venus, Veneris* сөзі) — ежелгі Рим мифологиясында махаббат пен сұлулық құдайы; Марс (латынша) —соғыс құдайы; Юпитер (қазақша Есек қырған деп те атайды, латынша *juripiten*) — көк тәңірі; Нептун (латынша) —су тәңірісі, су құдайы; Плутон (грекше *pluton— plutos* — байлық) —«жер асты патшалығы», жер байлығы құдайы; Жер (орысша

Земля, латынша *gaia, ge* — жер) — жер тәңірісі; Сатурн (латынша)— құнарлылық тәңірісі; Уран (грекше аспан)—аспан тәңірісі (көк тәдірісі); Меркурий (ла-тынша) — шешендік, саудагершілік, жол құдайы; құдайлардың хабаршысы т. т.

Зоонимика (гректің *zoon*, жануар) — жануарлар атауларын тексеретін сала. Зоологиялық атауларға байланысты бірер жәйтке көңіл бөле кетуге болады; орыс тіліндегі бірсыпыра жануарлар атауы түркі тілдерінен алыныпты. Мәселен, орысша *акжилан, акзилан* (змея) — түркі, соның ішінде қазақ сөзі. Ал орыс тіліндегі — змея, змей, латынша *serpens, sero* немісше *Schlange*, ағылшынша *snake*, дегендердің бәрінің этимоны (бастапқы мағынасы) — бауырымен жорғалаушы (земляная, ползающая по земле). Сол сияқты, *архар* (қазақша *арқар*), *барс*, *барсук*, (қазақша *борсық*), *бирюк* (қазақша *бөрі*), *джейран* (қазақша *жирен*; орысша *әрі антилопа*), *каракурт* (қазақша *қаракүрт*), *киік*, *қарсақ*, *құлан*, *марал*, *сайғақ*, *сараншы*, *таракан*, *теке* (козел), *тышқан* (тушканчик), *шакал* т. б. — орыс тіліне түркі тілдерінен енген атаулар.

Тілдің әр түрлі жақтары болады дедік. Олар - тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жақтары. Бұл үшеуі өзара байланыста, қарым-қатынаста болады. Осыған орай, лингвистиканың әр тарауы, олардың әрбір саласы бір-бірімен тығыз байланысты.

Мәселен, тілдегі әрбір сөз дыбыстардың белгілі бір тіркесімен айтылады. Дыбыс тіркестері — сөздің сыртқы жамылғышы (оболочка), ал сөздің мағынасы — сөздің мазмұны (содержание, значение). Сөз дыбыс тіркестерімен айтылып, белгілі бір мағынаны білдіреді. Фонетиканың лексикологиямен байланысы, міне, осында.

Лексикология грамматикамен де тығыз байланысты болады. Бұл жағдай әсіресе сөз тудыру тәсілінен айқын көрінеді. Мәселен, кейбір грамматикалық форма сөзге жаңа лексикалық мағына туғызуға себепші болады.

Оған бір дәлел - ағылшын тілі фактылары. Ағылшын тілінде көптік форма, негізінде, сөзге лексикалық жаңа мағына береді, былайынша айтқанда, бір сөзден екінші бір жаңа сөз туғызады. Мысалдар: arm (a:m) — қол; arms (a:mz)—қару (оружие); board (Бэ:d) — тақта (доска); boards (бэ:dz) — төсеніш тақта, сахна; boot (bu:t) — етік (сопог); boots (bu:ts) -коридоршы; work (wə:k) — жұмыс; works (wo:ks) завод т. б.

Кейбір дербес септік жалғаулар формасы (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) қазірде үстеулер құрамына әбден кірігіп кеткен, түбірден ажыратуға болмастай, түбірімен әбден сіңісіп кеткен. Ондай құбылыстар сыры грамматикалық тәсілдер мен формаларды айқындап-ажыратқанда ғана белгілі болады. Мәселен, зорға, бекерге, бірге, жатқа, кешке (түбір мен барыс септік кіріккен үстеулер); жаңадан, әлгінде, капелімде, лезде (түбір + жатыс септік); етпетінен, шалқасынан, қырынан тосыннан (түбір + тәуелдік + шығыс септік); шынымен, ретімен, жайымен (түбір-тәуелдік + көмектес септік) т. б.

Сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасының арасында да тығыз байланыс болады; сөз грамматиканың қарамағына түскенде, өзінің мағыналарын үстемелеп, кеңейтіп алады; мағынасын нақтылай, дәлдей түседі.

Мәселен, сай, ауыл, терең, жаны, гүріл, өзен, тасы, — десек, бұл сөздер таза құрылыс материалы ретінде (қаланбаған кірпіш сияқты) тұр: сай-сәйкес, лайық деген сын есім мағынасында ма, әлде зат есім бе? Қай ауыл? Бірнеше киіз үй ме, село ма? Тасы не? Зат есім бе, етістік пе? Бұл жақтары белгісіз. Бұл қалпында бұлар — таза лексикалық материалдар, нақтылығы белгісіз абстрактылы сөздер. Ал осыларды грамматика заңдары бойынша тіркестірсек, әрі лексикалық мағынасы нақтыланады, әрі сол мағынасының үстіне бірнеше жаңа грамматикалық мағына қосылады.

Ауылдың жаны — терең сай,

Тасыған өзен гүрілдеп. (Абай)

Енді сөз мағыналары айқындала түсті: ауыл — кәдімгі, бұрынғы қазақ жеріндегі ауыл; тізілген бірнеше киіз үй; сай — сын есім емес, зат есім; тасы — етістік. Бұл — бір. Екіншіден, ауыл — зат есім, жалпы есім, жекеше, ілік септікте тұр; жаны деген тәуелдік формасының үшінші жағымен меңгеріле байланысып тұр, сол арқылы бұл сөйлемде күрделі бастауыш (ауылдың жаны — терең сай; бұл жерде ненің жаны? — ауылдың емес; несі? жаны — емес; ауылдың жаны не? — сай; қандай сай? — терең сай; сай — дара баяндауыш, терең — анықтауыш; ал ауылдың бұл жерде анықтауыш емес, жан — көмекші есім; ауылдың жаны тіркесінде жан дербес бастауыш бола алмайды; ауыл жаны — терең сай, — десе, күрделі бастауыш екендігі тіптен, «тайға таңба басқандай» айқындала түседі). Сонда ауыл, сай, тасы сөздерінің осы келтірілген мағыналары — сол сөздерді басқалармен тіркестіргенде, өздерінің дербес мағынасына қосып алған бірнеше үстеме жаңа — грамматикалық мағыналары (сөйлемдегі бұлардан басқа сөздерді грамматикалық тұрғыдан талдасақ та осылайша). Бұл мысал — лексикологияның грамматикамен байланысының, тағы да бір көрінісі. Сөйтіп, лексикология сөзді мағынасы жағынан, қолданылу аясы жағынан, экспрессивті-стилі жағынан, қызметі мен сипаты жағынан жан-жақты зерттейді. Ол үшін лексикология өзіне белгілі тәсілдерді — диахрония мен синхронияны, салыстырмалы — салғастырмалы әдісті, сондай-ақ, семасиология, этимология, ономасиология, фразеология салаларының жетістіктерінің бәрін пайдаланады; өз зерттеулерін фонетика, грамматика тарауларымен тығыз қарым-қатынаста жүргізеді; тіл туралы ғылымның барлық түрлерімен бірлікте, ынтымақта болады.

Семасиология және оның заңдылықтары

Семасиология — лексикологияның үлкен бір саласы. Грек (sema, semasia — белгі) және латын (logos — ілім) тілдері сөздерінен құралған

бұл терминнің дәл мағынасы — белгі, белгілеу туралы ілім. Лингвистикада семасиология бірнеше мағынада қолданыла береді. Семасиология, бірер сөзбен айтсақ, мағына туралы ілім. Семасиология — тіл білімінде тілдік единицалардың мағынасын (мазмұнын, ішкі жақтарын) тексеретін ілім; Семасиология — тіл білімінде сөздер мен сөз тіркестер мағыналарын және ол мағыналардың, өзгеру жолдарын, семантикалық заңдарды зерттейтін сала. Сөз мағынасын сөздің семантикасы деп те атайды; семантика мен мағына дегендер — бір-бірімен синоним.

Сөз мағынасының қыр-сыры өте көп. Белгілі бір сөз алдымен өзінің тура — номинативті мағынасында қолданылады; дәл сол сөз екінші бір тіркестерде, сөйлем ішінде ауыспалы, өзінің тура мағынасынан басқа мағынада да қолданылуы мүмкін; дәл сол бір сөз түрлі тіркестер құрамында бір емес, бірнеше мағынада қолданылуы мүмкін, яғни көп мағыналы болып келуі мүмкін. Сөздің қандай мағынада қолданылып тұрғанын дәл айқындайтын нәрсе — контекст (сөз тіркестері, сөйлем ішіндегі білдіріп тұрған мағынасы).

Мәселен, Айғаныс басын көтеріп, аузын жыбырлатты да, Ілиясқа қайта үңілді; суы тайыз, өткел аузында баяу сөйлеген дауыстар шығады. (Ғ. Муст.); Көмір суырдың қазған інінің аузына шығып қалыпты. (Ғ. Мүс.); Ол марляға жабысып қатып қалған жараның аузын қолымен жұлып алды (Ә. Әб.)

Мұнда бірінші сөйлемдегі ауыз сөзі ғана өзінің тура мағынасында тұр; ал екінші, үшінші, төртінші сөйлемдерде бұл сөз ауыспалы мағынада (өткелден өтетін жер, іннің сыртына, жараның бетін, ұшын) тұр; бұл сөйлемдердегі ауыз сөзінің әр түрлі тіркестегі мағынасы бұл сөздің әрі көп мағыналы екенін көрсетеді.

Полисемия. Сөздің көп мағыналырын полисемия (гректің көп мағына деген сөзі) деп атайды. Дәлдеңкірей түссек, бір сөздің әр түрлі контексте әр түрлі мағына беруін полисемия деп атайды. Мәселен, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (I том) бас деген зат есімнің бірнеше мағынасы

келтіріледі: 1) адам мен айуан дүниесінің көз, мұрын, ауыз, құлақ т. б. орналасқан мүшесі; 2) шөптің, ағаштың, түрлі өсімдіктің ең жоғарғы жағы, төбесі, ұшы; 3) таудың, қырдың, мұнараның т. б. төбесі, биік жері, ұшы, ең үсті; 4) өзеннің, бұлақтың басталған жері, жоғарғы жағы; 5) таяқтың т. б. сондай нәрселердің жуандау, жұмырлау жағы (таяқтың басы); б) балтаның, шоттың т. б. саймандардың жүзі бар жағы (айбалтаның басы); 7) бір нәрсенің айналасы, қасы (от басы, ток басы); 8) кісінің жеке дара өзі, адам (Басы аманның — малы түгел); 9) сан мөлшерін есептеу амалы, дана (қой саны— бір мың бас); 10) қызметі жоғары адам, басқару ісін жүргізуші; 11) бір нәрсенің бастамасы, алғашқы көзі (істің басы, қыстың басы); 12) басқарушы, жетекші. (Бұл іске Мейрам бас болып келді) т. т.

Орыс тілінде де голова (бас) сөзі — полисемия: адамның дене мөшесінің бірінің аты; сан мөлшері, есептеу амалы (сто голов рогатого скота); қабілеттілік, ақылдылық, саналылық (у него голова работает хорошо); бастық, басқарушы, жетекші, қожа (всему делу голова); алдыңғы бөлімше, топ, бастаушы (голова колонны) т. б.

Сондай-ақ, орыс тілінде стол — мебель аты; стол — тарам, тамақ (стол накрыт богато); муж — ер, еркек, күйеу (он, как муж, очень заботлив); муж — азамат, ер адам (замечательный муж древности) т. б. Сол сияқты, болгар тілінде залез — күннің батуы; залез — абыройдан, беделден айырылу; французша veri — жасыл; vert — піспеген, vert — сергек; veti — шапшаң, тік, бір бет т. б.

Ағылшынша care — қамқорлық, бас-көз болу, бағып-күту; сақтық, назар аудару; diamond — металл: алмаз, бриллиант; шыны кесетін құрал; ромб (геом.); картаның түрі (қазақша -қиық; орысша — бубны); американ, ағылшын тілінде care — бейсбол ойнайтын жер, алаң; care — жарыс, жүгіріс; ат бәйгесі (бәйгеге қосу); тез, шапшаң, жылдам жүру; ағыс, ағын; жасанды көл, көлшік, канал т. б.

Немісше *Zig* (цук) сөзінің оннан астам мағынасы бар: қозғалыс; жүріс; процессия; поезд; ұрттам; жұтым; ауаның тартылымы; мінез-құлық сиқы; әскери взвод; әскери эшелон; әскери қару т. б.

Полисемия — тіл-тілдің бәрінде бар құбылыс. Мәселен, орысша *идти* (жүру, бару) етістігінің — қырық шақты мағынасы, ағылшынның *do* (істеу, орындау) етістігінің — 16, чехтың *miti* (ие болу, қолына алу) — 12, болгардың *отбивам* сөзінің — 7, башиния (Отан) сөзінің 5 түрлі мағынасы бар көрінеді.

Әдетте, тіл-тілде ертеден, ежелден қолданылып келе жатқан байырғы сөздер, сол негізгі түбірлерден өрбігендер көп мағыналы болып келеді. Мәселен, Абай алу етістігін толып жатқан мағынада қолданады: 1) бір затты қабылдау, ие болу. (Қалбалақтап түн бойы, алып бақты бұл сорлы.); 2) бір затты қолмен ұстау. (Орамалды қуанып қолына алды, сый алдым деп халқына қайта барды.); 3) жұбайлы болу, үйлену (Ата-ананың қызметін, Алған жардың қарызын, Өтемей кеткен бейнетін); 4) аңды қолқа түсіру, ұстау (Құсы да иесі де қоразданар, Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.); 5) бір елді шауып өзіне қарату, бағындыру. (жердің жүзін алуға талап етті.); 6) о дүниеге әкету, өлтіру, (Сәулемді құдай алған соң, сарнамасқа не шара? Жарымды алып қор қылдың, жас өмірде тасынған.); 7) күрделі сөз құрамында жұмсалып, қосымша мағына үстейтін көмекші етістік. (Сілкіне алмас жапырақ т. б.)

Алу етістігі бұл келтірілгендерден басқа да сөз тіркестері ішінде толып жатқан ауыспалы мағынада қолданылады: асырап алу, атақ алу, басты бұлт алу, бойды алу, ғибрат алу, есеп алу, еске алу, жазды алу — жазды өткізу, жау жағадан алу, кезге жас алу, көңілін алу, ләззат алу, сәлем алу, шен алу т. т.

Алу етістігінің, орысшасы — *братъ*. Орыс тілінде *братъ* — полисемия; қолға алу, қолмен ұстау (*беру перо в руки*); таңдау, талғау (*беру тему для диссертации*); қабылдау, асырау, бірге ерту (*он стал братъ мальчика на*

охоту; брать детей на воспитание); сатып алу (брать булочки в буфете); оқу, пайдалану (брать уроки) т. б.

Алу етістігінің ағылшыншасы — to take: to take a book — кітап алу; to take fish — балық аулау, балық ұстау; to take a prize — сыйлықты, жүлдені жеңіп алу; to take an offer — ұсынысты қабылдау; to take medicine — дәрі ішу т. б.

Алу етістігінің, французшасы — prendre (алу, ұстау, қолдану ішу, отыру т. б. мағынада); немісшесі — nehmen: алу, ұстау, қатысу айыру т. б. мағынада.

Полисемияны сөздің семантикалық варианты деп те атайды. Полисемияға жататын сөздердің мағыналары арасында мағыналық байланыс, жақындық болады. Мәселен, жоғарыда келтірілген ауыз, бас, голова, стол, муж сөздері мағыналарының арасында үзілмеген желі, мағыналық жақындық, ортақтық бар. Ондай жақындық, ортақтық, сайып келгенде, ауыз, бас, голова, стол, муж сөздерінің негізгі, тура, номинативті мағынасынан шығады; басқа мағыналарының сыры бұл сөздерді бастапқы, негізгі мағыналарымен салыстыра қарағанда айқындала, дәлдене түсіп, түсінікті болады. Мағыналық жақындық, ортақтықтың болу-болмауы — бір сөзді полисемияға жатқызу немесе жатқызбау үшін басты шарт (критерий). (Мейрам бұл іске бас болып келді.) Аяғыңды бас дегендегі бас — мағынасы жағынан басқа-басқа құбылыс. Жоғарыда болгар және француз тілдерінен келтірілген залез vert сөздері де, сырттай қарағанда, бірдей дыбысталады және қазақша аударғанда мағыналық жақындықтары дәл аңғарылмайды. Олай болса, бұлар да полисемия емес, лингвистикалық басқа-басқа құбылыстар (бұл жөнінде омонимдер туралы бөлімде толығырақ түсінік беріледі).

Сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы. Қоғамның, тілдің тарихи дамуына байланысты кейбір сөздер лексикадан мүлдем шығып қалады; ондайлар историзмге, архаизмге — көнерген сөздерге айналады; тілде жаңа

сөздер — неологизмдер жасалады; кейде лексикадағы кейбір сөздердің мағынасы кеңейе түсіп, кейде тарылып отырады.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, сөз мағынасын түрлі-түрлі амал-тәсілдер арқылы ауыстырып қолданып, молайта түсу — тілдің лексикасын сан жағынан емес, сапа жағынан байытып, дамытудың өнімді жолдарының бірі.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы құбылыстары полисемиямен де тығыз байланысты. Мәселен, жоғарыда келтірілген стол сөзінің алғашқы мағынасы — стлать (төсеу, төсеніш); бұл сөз келе-келе мебель аты, тарам, тамақ (стол накрыт; диетический стол), белгілі бір мәселемен айналысатын мекеме (паспортный стол, стол находок) деген үстеме, жаңа мағыналар қосып алды. Екінші сөзбен айтсақ, столдық мағынасы кеңейді; стол полисемияға айналды.

Сөз мағынасы кеңейгенде, алдымен сол сөзді білдіретін ұғымның, атаудың мәні кеңейеді; сөз абстракцияланған үстіне абстракциялана түседі; соның нәтижесінде сөздің бұрынғы бірер мағынасына көптеген жаңа мағына қосылады; байырғы сөздің жаңа мағынасы әсіресе жаңа бір тіркес құрамында айқындалып, ашыла, дәлдене түседі; кейде осындай қолданыстар арқылы байырғы сөздер терминге де айналып кетеді; байырғы сөз немесе бұрыннан-ақ қолданылатын қарапайым, былайынша айтқанда, «нағыз қазақы» түбірлердің өзінен көптеген жаңа сөз, жаңа ұғым жасалады.

Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің: Жоқшылықты жыр қылып, Далада қойшы зарлайды. Кімге айтса да сыр қылып, Байына жылап бармайды, — деген шумағында бай — малы көп адам; қойшының иесі, әміршісі; малды; әлді; қожа; басқа біреулерді жалдаушы — қанаушы; езуші, құлданушы.

Қазірде, біріншіден, бай сөзінің революциядан бұрынғы мағыналары (малды, әлді, қожа, ие, қанаушы, құлданушы т. б.) тарылған; екіншіден, тілде бұрыннан бар бай сөзінің мағынасы жаңа ұғымдарға ие болып,

кеңейген. Оны мына тәрізді тіркестерден айқын аңғаруға болады: бай ауыл, бай село, бай елке, бай жер, жері байдын, — елі бай т. б.

Қазақта қонаққа мүше тарту, табақ тарту дәстүрі бар. Бұл жерде мүшенің бұрынғы тура мағынасы — мал, аң-құс етінің жіліктері, бөлік, бөлімдері. Мәселен, Дәулет құсын бауыздап, аспазшы әйелге: «Бір мүшесін қалдырмай ас»,— деді.

Қазақ ғұрпында табақ дегеніміз бас табақ, орта табақ, сый табақ, аяқ табақ деп бөлінеді. Күйеу табақ, құдағи табақ, қыздар табағы, келін табағы деген табақтар және бар. Олар өзінің атына, маңызына қарай еттің әр түрлі мүшесінен жасалады. Бас табаққа бас, жамбас салынуы шарт. Орта табаққа асықты жілік, кейде жамбас та түседі. Сый табаққа да бас, жанбас салынуы шарт. Күйеу табаққа бір сан жілік пен төс салынады; келін табаққа да төс және ұлтабар, жүрек түседі; қыздардың табағына жүрек, бүйрек, жағымен тіл салынады; құдағилар табағында жамбас немесе асықты жілік пен сүбе болады (С. Қасиманов).

Академик Әлкей Марғұланның айтуынша, табақ — көп мағыналы сөз. Табақ, ертеде дастарқан, шаңырақ, өз алдына түтін түтеткен үй, қазан асқан орда деген ұғымды да білдірген. Қазірде табақ сөзі — нақты ыдыс атауы. Ал бір табақты бір өзі жеді, — десек, табақ - метонимия.

Қазірде қоғам мүшесі, комитет мүшесі, кооператив мүшесі, академияның корреспондент мүшесі (немесе мүше — корреспонденті) сияқты тіркестерде мүше — полисемия, кең мағыналы сөз.

Сондай-ақ, жарыс, күрес, құн, еңбек, тыныс, демалыс, өнеге, үлгі, шаруа, дәулет, топ, жетек т. б. сөздер бұл күнде мағынасын мүлде кеңейткен: бейбітшілік үшін күрес, қосымша құн, өзіндік құн, еңбек тынысы, еңбек жемісі, көңілді демалыс, құрметті демалысқа шығу, мол байлық, мол дәулет, ірі шаруашылық, жұмысшылар мен шаруалар одағы, лекторлар тобы, өнерпаздар үйірмесінің жетекшісі.

Жеке сөздердің өзі ғана емес, кейбір байырғы түбірге жұрнақтар қосылу немесе сөзден сөз жасаудың басқа да жолдары арқылы да жаңа

ұғымдар пайда болып, сөз мағынасы кеңейе түседі: жарыс, күрес, ұйым (ұйы + м), жиналыс (жи + на + л + ыс), басқарма (бас + қар + ма), табыс (тап + ыс), төңкеріс (төңкер + іс), қолғабыс (қолқабыс), қолғанат (қолқанат), қолжазба (қол + жаз+ба) т. б.

Жаңадан жасалынып, кейбір ұғымдардың термині ретінде қалыптасқан кейбір неологизмдер де кең мағыналы болып келеді: суреткер, қаламгер, талапкер, оқулық, оқырман, көрермен, баяндама, аялдама, қондырғы, саяжай т. б.

Кейбір кірме сөздердің бұрынғы бірер мағынасы қазірде кеңейіп, тіпті жаңа сөз, ұғым жасауға себепші болды. Мәселен, соңғы кездерде арабтың хукімет сөзінің мағынасы қазақша әрі кеңейіп, әрі нақтыланып, өкімет, үкімет деген екі сөз - термин пайда болды; өкімет — орысша власть сөзінің; үкімет — орысша правительство сөзінің баламасы.

Сондай-ақ арабтың, илм деген сөзінің мағынасы кеңейіп, үш сөз-термин жасалды: ғылым — орысша наука; білім — орысша знание; ілім — орысша учение.

Бір сөздің орнына екінші бір сөзді ауыстырып қолдану жолдары, мәселен, метонимия, синекдоха амалдары арқылы да сөз мағынасы кеңейіп мүмкін. Мұның, бір жиірек қолданылатын түрі — жалқы есімнің жалпы есімге, жалпы атауға айналуы. Мәселен, Қарабай, Қарынбай, Шырайбай, Қожанасыр, Алдаркөсе, Қодар, Жантық, Галефе, Маузер — кісі аттары; Шампан, Техас — топонимдер; апорт, херес, мадера т. б. жеміс-жидек сорттарының аты. Қазақ сараң адамды — Қарабай, Қарынбай, Шығайбай, мысқылшыл, сықақшыны — Қожанасыр, Алдар; дөрекі, қара күш иесін — Қодар, бір мен бірді атыстырып-шабыстыратын адамды — Жантық дей береді; т. т. Мұндайлар — сөз мағынасының кеңейіуі.

Орыс тілінде донжуан (әйел баласы атаулыға қырындап, қырғидай тиюші мағынасында), меценет (өнерді жан-тәнімен қорғаушы, қастерлеуші), квислинг (саяси сатқын), донкихот т. б. — бұрынғы бір

кісі аты; тар мағыналы қазірде мағынасын кеңейтіп, жалпы есімге айналған сөздер.

Сөз мағынасының кеңеюі — этимондар өзгерістеріне де байланысты құбылыс. Мәселен, жоғарыда стол сөзінің полисемия екенін айттық; бұл стлать сөзінен шыққан дедік. Енді бір қызығы гректің трапезе деген сөзі де стол мағынасын білдіріпті. Ал бұл сөз — трапезе орыс тіліне ауысқаннан кейін монастырьда тамақ ішетін ортақ стол, сондай ортақ столда тамақтану мағынасын білдірген; ертеде стол — астына аяқша орнатылған тақтай (латынның *discis* — диск сөзі итальянша *disco* — стол) болып қолданылу осыған байланысты.

Латынның *соptio* дегені — әрі жиналыс, әрі жиналыста сөйлеген сөз; роман тілдеріне ауысқанда, жиналыстары салтанатты сөз (торжественная речь) ретінде қолданылатын болыпты; испанның осы мағынадағы — *аренга*, француздық *харангуе* сөздері латынның «харенга»сынан алыныпты.

Орысша *коса* (бұрым) ертеден-ақ, осы күндегідей, өрілген ұзын шаш, ал серб тілінде жалпы шаш атаулы мағынаны білдіріпті; чех тіліндегі *Sraipu* сөзі немістің *Spat* (ат аяғындағы зақым), яғни тар мағыналы сөзінен алына отырып, қазірде жаман, үлгісіз, өнегесіз деген кең мағынаға ие болған.

Сөз мағынасының тарылуы — кеңеюге қарама-қарсы процесс. Сөз мағынасының тарылуы, негізінен, адам ұғымының жалпылықтан жалқылықты саралап, даралауынан, заттар мен құбылыстардың ерекшелігін, қыр — сырын айқындай түсуінен, нақтылап, дәл білуінен пайда болады.

Мәселен, ұл сөзі — ертеректегі түркі тілдерінде адам баласына да, мал баласына да бірдей қатысты қолданылған полисемия. Көне түркі тілдерінде бұл сөз оғлақ-қозы-лақ түрінде дыбысталған. Қазіргі азербайжан, түрікмен және солтүстік шығыс түркі тілдерінде оғлақ-оғлах мағынасы — бала; хакас тілінде оолақ — «мальчик» (әйтеуір ұл бала),

солақ — «сынишка» (менің ұлым, кішкентай ұлым, қозым) деген мағыналарға сараланып, нақтыланса керек.

Жұрағат — ертеде әйел баласы (әйел, қыз, келіншек) атаулыны білдірген полисемия. Махмұд Қашрарида ұрағат иіп ігірді — жұрағат жіп иірді сияқты сөйлем бар. Қазіргі қазақта жұрағат — ұрпақ, тұқым, өрен-жаран, бауырлас, кандас, бір тектен, көбінесе әйел-ана жағынан таралған жақындар, туыстар. Жұрағатым еді, жұрағатына барып келді тәрізді тіркес — бұл сөздің ертеректе әйел баласы атаулыны білдіргеніне бірер дәлел есепті.

Кейбір зерттеушілердің айтуынша, жылқы — ертеректе күллі төрт түліктің аты; киік — күллі жабайы аңдар; тары — дән біткеннің ортақ аты; тон — сыртқы киімнің жалпы атауы. «Тойда тонымды бер; той — тондінікі, ас — аттынікі» осындайдан сақталып қалуы ықтимал,

Кейбір лингвистердің айтуынша, өйткені, сондықтан тәрізді шылаулар, бүгін, биыл, өйтіп, сүйтіп, бүйтіп сияқты күрделі сөздер, шынтуайтқа келгенде, аббревиатуралар (қысқарған сөздер) сөз мағынасының кеңеюін дәлелдей түседі. Біздіңше, бұл келтірілгендер — сөз мағынасының кеңеюінің емес қайта, сөз мағынасының тарылуының мысал-деректері.

Бұл сөздер олай еткені, солай болғандықтан, бұл күн, бұл жыл, олай етіп, бұлай (былай) етіп тіркестерінен формаларын да ықшамдап, мағынасын да нақтылап отыр. Олай болса, бұлар — сөз мағынасының тарылу кұбылысы.

Кейбір көмекші есімдер мен шылаулар түрлері ертерек кезде дербес мағыналы жеке-жеке сөздер болған. Келе-келе олар дербес мағынадан айрылып, басқа сөздермен тіркесіп қана қолданылады. Бұл — сөз мағынасының тарылуы. Мәселен, алды, қасы, жаны, арты, арасы, бойы, кейін, соң, ма-ме, -ақ, -мыс т. б. көмекші есімдер мен шылаулар — осындай топ. Дегенмен, олардың кейбірі кей жағдайда дербестігін әлі де сақтайды: кейін кел; алдың — күз, артың — жар; арасы — ат шаптырым. Бұл тіркестерде кейін, алд, арт, ара — дербес сөздер.

Кейбір лингвистер тілде сирек, кебінесе пассив лексика құрамында қолданылатын сөздерді де мағынасы тарылған сөздер деп қарайды. Шындығында олай емес. Кейбір диалектілік ерекшеліктер, әдеби тіл нормасынан ауытқушылықтар, профессионализмдер (кәсіби сөздер) — сол сөздер мағынасының кеңеюі не тарылуының белгісі емес. Ондайлар — территорияға, мамандыққа, кәсіпке байланысты тар көлемде, аймақта, ортада ғана қолданылуының көрсеткіші. Әдеби тіл нормасына ене алмаған сөздерді, бір кәсіп өкілінің лексикасын басқа да мамандықтарылардан талап ету, әрине, орынсыз болар еді.

Мәселен, шиша, құбыр (шыны, бутылка мағынасында), көмбе, көмпеш (табаға пісірілген нан) тана, (тайынша, торпақ), атжургіш (қамшы), кемпір ауыз (тістеуік) т.б. — мағынасы таралған сөздер емес, тар көлемде, белгілі бір аймақта ғана қолданылатындар. Сөз мағынасы зат, іс-әрекет аясының шектелуіне де байланысты таралады. Орыстың *страсть* сөзі XVIII ғасырларда кумарлық, құштарлық, дегендермен қатар, хауіп, қорқыныш, азап, уайым — қайғы сияқты бірсыпыра кең мағынада қолданылып, кейіннен ғана алғашы179?ы құяяесарлық, құиітарлық мағынасында қалған; чехтың көп мағыналы *пища* сөзі қазірде мал азығы деген мағынаға ғана ие болып қалған; орысша *наказание* (жазалау) сөзі бұрын ұстаздық, үйретушілік (*наставление, поучения*) деген мағыналарды білдірген; *обычай* (әдет, салт) сөзі — бұрын тәсіл, образ мағынасында да, *труд* (еңбек) — қайғы, уайым, азаптану, ауру мағынасында да, *хоронить* сөзі жасыру, қорғау, сақтау мағыналарында, гректің *диета* (өмір тіршілігі, өмір бейнесі) сөзі *диета* — тағам режимі мағынасында тарылған.

Сөз мағынасын ауыстырып қолдану жолдары мен түрлері

Тіл өз заңдары бойынша қалыптастырған амалдары мен сөз тіркестіру тәсілдері арқылы бір сөзге алуан түрлі үстеме, қосымша, ауыспалы

мағыналар туғыза алады; кейде сол бір сөзді сөзді негізгі, тура, номинативті мағынасынан мүлдем өзгеше мағынада қолданып та жібереді.

Мысалға екі-ақ сөз — мал, көкірек сөздерінен туындаған кейбір мағыналарды қарастырып керейік.

Мал — үй жануарлары. Бұл сөздің, номинативті мағынасы — малды күту, мал өсірумен шұғылдану. Мұнымен қатар Абай шығармаларына мал сөзі әр түрлі тіркеске түсіп, түрлі-түрлі мағына береді: мал бағу — кәсіп ету, күн көру; мал айту — құдай жолына садақа беру; малға бөгу — кенелу, баю; мал біту — дәулет біту, баю; жеті атасын мал өлтірген — дүние қоңыз, дүниеқор; мал қуу — мал іздеу, пайда іздеу; мал құмар — дүниеқор, мал жанды; мал табу — еңбек етіп пайда табу; мал шашу — малын орынсыз жұмсау, шырынға бату (АТС).

Көкірек. Негізгі мағыналары — омырау тұс, кеуде; көңіл, көкей сыр; ақыл, сана — сөзім; ауыспалы мағынасының бірі — менмен, өзімшіл, өр кеуде т. б.

Мұнымен қатар кейбір тіркестерде мынадай мағыналар туады: ақ көкірек — ақ пейіл, ақ көңіл, адал; ер көкірек — батыл, ер мінезді, айбатты; жар көкірек — тоң мойын, бір бет; жел көкірек — не болса соған желігіп кететін желөкпе; зор көкірек — ер кеуде, менмен; көр көкірек — еш нәрсенін, парқын білмейтін санасыз, надан; қара көкірек — пиғылы жаман, арам ниет; қау (кұр) көкірек — қолынан еш нәрсе келмейтін, бос кеуде; қу көкірек — бос дәме, құр кеуде; мал көкірек — надан, топас; ер көкірек — тақаппар, менмен, өр мінезді; шер көкірек — қайрылы-қасіретті; көкірері ашық — білімді, саналы; көкірегі байлауы — көңілі бір нәрсеге орнығып, қорытындыға келген, алаңсыз; көкірегі даңғыл — ойы анық, айқындалған; көкірегі дария — ақылы мол, ойлы; көкірегін жарды - қатты қорқытып, зәресін ұшырды; көкірегі жүйрік — сөзімтал, түсінігі мол, ойы ұшқыр; көкірегі жылады — ет жүрегі езілді, егілді; көкірегі кең — кең пейілді, дарқан; көкірегі күйге толды — көңілденді, көңілі қуанышқа бөленді; көкірегі қаранғы — надан, топас;

көкірегі қарс (қак) айрылды — уайымдады, қайғырып күйінді; көкірегімен кәк тіреді — аспанмен таласты; көкірегін ашты — шын ықыласпен ақ көңілін, адал ниетін білдірді; көкірегінде желі бар — көңілі көтеріңкі, мақтан құмар; көкірегінде оты бар — саналы, еті тірі, жігерлі; көкірегіне кірмеді — айтқанды түсінбеді, санасына дарымады; көкірегіне қона кетті — көңіліне ұнады, ойына дәл келді; көкірегіне құйды — ойына тоқыды, түсініп ұғынды; көкірегінен орын тепті -көңіліне ұялады; көкірегіне нан пісті —өзін жоғары санап, өз-өзінен ісініп — кебінді; көкірегіне тоқыды — есте мықтап сақтады, ұғып алды; көкірегі ояу — жақсы-жаманды түсіне білетін, сауатты, саналы; көкірегі шайдай ашылды — көңілі көтерілді, денесі сергіді; көкірек бітті — менмендік пайда болды, менменсіді; көкірек көзі — ой, сана-сезім; көкірек көзі ашық — зерделі, ойлы, ақылды; көкірек көтерді — ел қатарына қосылды дәрежеге теңелді; мақтанып дандайсыды; көкірек қақты — өзім ғана деп паңсыды, тақаппарланды; көкірек сарайы — көңіл күйі, ішкі дүниесі (ҚТТС, 5).

Бұл мысалдарда мал, көкірек сөздерінің ауыспалы мағыналарының басым көпшілігі әсіресе тілде әбден қалыптасқан тұрақты тіркестер, яғни фразеологиялық единицалар құрамына әбден сіңгендіктен айқынырақ көрініп тұр. Сонымен бірге бұл мысалдарда сөз мағынасын ауыстырудық басқа да жолдары бар. Мәселен, ақ көкірек, өр көкірек, көкірегі ашық, көкірегі дария, көкірегімен көк тіреді, көкірегінде оты бар, көкірегіне тоқыды, көкірек сарайы, көкірек көзі т. б. — әрі метафора; жеті атасын мал өлтірген, мал құмар, жел көкірек, көр көкірек, көкірегі ояу т. б. — метонимия.

Сөз мағынасын ауыстыру, дәлірек айтқанда, бір сөздің орнына екінші бір сөзді қолдану немесе бір ұғым я бірнеше ұғымды бірерақ атаумен білдіру түрлі-түрлі себептерге байланысты болып келеді. Сөз мағынасын ауыстырып қолданудың лингвистикалық тұрғыдан көбірек тараған мынадай жолдары мен түрлері бар: сөз мағынасын қызмет бірлігі бойынша ауыстыру; метафора; метонимия; синекдоха; табу және эвфемизм.

Сөз мағынасын қызмет бірлігі бойынша ауыстыру. Қоғамның даму барысында белгілі бір заттың атқарған қызметін енді бір уақыттарда екінші немесе одан да көп зат атқаруы мүмкін; бір кездерде белгілі бір зат нақты бір материалдан жасалады да, кейіннен дәл сол зат қызметін атқаратын, яғни соның орнына жүретін екінші немесе одан да көп зат басқа бір материалдан, тіпті бірнеше, әр түрлі материалдардан жасалынуы мүмкін; кейінгі шыққан заттың алғашқы, өзінен бұрынғылардан түр-түсі де, сапасы мен мазмұны да бөлек болуы мүмкін. Бірақ, соған қарамастан, кейін шыққан зат ертеректе пайда болған заттың орнына жүргендіктен, алғашқы затқа берілген ат-атау тілде сақталып қалуы мүмкін. Мұндай құбылыс сөз мағынасының қызмет бірлігі бойынша аталуы немесе ауыстырылуы делінеді.

Бір сөз ертеректе пайда болған бір сөздің орнына қызмет бірлігінің, ортақтығына қарай ауыстырылғанда, метафоралар сияқты, белгілі бір ұқсастыққа негізделеді. Бірақ қызмет бірлігі бойынша ауыстырудың метафорадан басты айырмасы бар: метафоралар заттың, құбылыстың түр-түсі, формасы, көлемі тәрізді адам сезімі мүшелеріне бірден көзге түсетін жақтарын негізге алады. Соның нәтижесінде бір немесе ұқсас бірнеше зат, құбылыс бір атаумен немесе тіркеспен аталады. Ал, қызмет бірлігі бойынша ауысуда зат не құбылыс белгілері тек материалдық немесе түр-түс, формалары ұқсастығына негізделмейді; заттар мен құбылыстар формасы, түр-түсі, материалы жағынан әр түрлі бола тұрып, атқаратын қызметтері бір болғандықтан ғана бір атаумен аталады.

Мәселен, ерте заманда, ақша шыққанға дейін, адамзат әр түрлі затты малға айырбастап алатын; сирек кездесетін қымбат зат үшін малды көбірек беретін. Мал атаулы адамзатқа тамақ та болды; күш көлігі ретінде де пайдаланылды; айырбас өлшемі ретінде де қолданылды.

Келе-келе мал атаулының айырбас өлшемі ретіндегі қызметін ақша атқаратын болды. Ақша — латынша ресипіа (ресиз— мал.) ресипіа — орысша деньги; қазақша — теңге (кейбір зерттеушілердің пікірінше,

орыстар бұл сөзді түркілерден алған; деньги түркілерге орыс тілінен теңге түрінде дыбысталып кірме сөз ретінде қайта өткен). Ақшаның единицасы — рубль (сом).

Рубль сөзінің этимоны жөнінде түрлі пікір бар. Кейбір пікірлерге карағанда, орысша рубль — үнділіктердің рупийі. Үндіше рупий мал деген сөз; аша единицасы. Ал кейбір тарихшылар рубль орыстың рубить (ұсақтау, майдалау) сөзінен шыққан деседі.

Ертедегі Русьте ақшаның негізгі единицасы — салмағы 200 граммдай келетін күміс кесек (гривна). "Салмағына сай, ондай күмістің құны да қымбат болған (мәселен, бір күміске 200 тиін терісін сатып алуға болады екен.) Половецтер тұтқынына түскен Игорь князьды босату нарқы екі мың күміс кесек деп белгілеген көрінеді. Қысқасы, орыстың ертедегі күміс кесегі (гривна) — рубльдің арғы «атасы». Орыс жерін жаулаушылар орыс князьдары мен шаруалар түңліктеріне ауыр-ауыр салықтар салғанда, күміс кесектерді майдалап, ұсақтай («рубили» пополам) бастаған; бұл бір кездердегі қымбат бағалы күміс кесектерді «құнсыздандырған» («девальвация»); соның нәтижесінде ақшаның, жаңа единицасы — рубль пайда болған; орыс жазбаларында «рубль» сөзі XIII ғ. екінші жартысынан бастап кездеседі; орыстардың алым-берімінде алтын, (түркіше — алты) ақша ретінде жүрген; бір алтын алты сомға (рубль) теңгерілген. Иван Грозный кезінде бір рубль (сом) хақы жүз тиынға теңестірілген; монеталардың салмағы мен түрі бірдейлестірілген; ал бақыр тиындарды айналымға шығарған — Бірінші Петр.

Сөйтіп, алғашқыдағы мал, аң терілері т. б., кейіннен ақша — күміс кесек, келе-келе қағаз ақша, металдан жасалған ақшалардың бәрінің атқаратыны — бір қызмет, алым-берім единицасы қызметі. Сондықтан қағаздан немесе металдан жасалғанына қарамастан, атқаратын қызметі бір болғандықтан, орыс тілінде рубль сөзі сақталып қалды.

Сондай-ақ ертеректе жазу құралы ретінде құстын қауырсыны (гусиное перо) қолданылған; кейіннен бұл қызметті металл перо атқарды; белье

алғашында ақ матадан тігілген; мешок теріден (мех) істелген; жазу материалы сия — (чернила) ертеректе сұйық қара заттан (черная жидкость) жасалынған; ертеректе жер астынан, шахтадан көмір тасу үшін күш көлік ретінде иттерді пайдаланған; сондықтан немістердің көмір тиейтін вагонеткаларды Hund (собака) деп атағанына таңдануға болмайды; коньки — «везти» с конем — атпен тасу, жүргізу мағынасынан шыққан; XVI ғ. таң сәріде өз әріптестерін аралап жүріп оятатын монахтарды будильник деп атаған; сағат түрі — будильник содан қалған; орыстың стрелять етістігі «стрела» (қару, ок) мағынасынан алынған; мануфактура (латынша «қолмен тоқудан» шыққан) — ертеректегі бастапқы мағынасына сай, мата аты ретінде сақталынып қалынған; ағылшынның sail — жүзу деген сөзі бастапқыдағы sail — парус сөзінен шыққан; флот — суда жүзетін кемелер атауы; келе-келе самолетке қатысты мағынаға да ие болған (аэрофлот); француздың дебаркадер деген сөзі — пристань; поезд келіп тоқтайтын платформа мағынасында; осыдан вокзал сөзі келіп шықты: темір жол вокзалы, су жолы вокзалы (пристань), аэровокзал дегендердің атқаратын қызметі бір. Сондықтан бәрі де вокзал деген бір-ақ атаумен аталатын болған.

Метафора (гректің *metaphora*—ауысу, ауыстыру мағыналы сөзі) — белгілі бір ұқсастықтарына қарай екі я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен аталуы. Бұл жерде ұқсастық дегеннің, ұғымы кең: заттар мен құбылыстар түр-түсі жағынан ұқсас болып келуі мүмкін; көлемі, аумағы дәл бірдем болмаса да, әйтеуір бір формасы ұқсас болуы мүмкін; бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір сөз тіркесі құрамында қолданылған екінші бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ екеуіне де ортақ жәйт — жалпы бір ұқсастық атаулы.

Мәселен, адамның басы дей отырып, төбенің басы, таудың басы, жұмыс басы, булақ басы дсй береміз; көйлектің етегі дей отырып, — таудың етегі; қыздың төркіні дей отырып, сөздің төркіні дей береміз. Мұнд ағы бірінші

тіркестегі сөздер — өздерінің тура мағынасында, соңғы тіркестегі сөздер ауыспалы мағынада тұр. Соңғылары — метафоралар. Оның себебі — соңғыларында екі немесе одан да көп зат, құбылыстар әр түрлі атаумен аталмай, бір-ақ сөзбен аталып тұр.

Шынтуайтқа келгенде, көлемі мен материалы, мазмұны жағынан төбе мен таудың басын адам басымен ешбір салыстыруға болмайтыны түсінікті; ал жұмыста немесе бұлақта «бас» деген мүлдем жоқтығы аян. Сөйтсе де, мұндайлардың әрқайсысы әр түрлі сөзбен аталмай, бір-ақ сөзбен айтылуында бір заңдылық бар. Ол — ұқсастық заңдылығы. Мәселен, көйлектің етегі бір-екі немесе бірнеше метр-ақ болсын дейік, ал таудың етегі ондаған, жүздеген шақырымға созылады. Бірақ көйлектің етегі мен таудың етегіндегі сәл ұқсастық — екеуі де екі заттың ең төменгі жағы, төменгі бөлігі.

Метафора — тілдің суреттеме, көркемдегіш, бейнелеуіш құралдарының ең бір өнімдісі. Мысалдар: Ақылыңа сөзің сай, Сіз — жалын шоқ, біз — бір май; Ыстық сөзің кірді ішке, май тұра ма шыжымай?! мұндасқанда қалмайды көңіл кірі; көңілдің жүгін қиял қыл, ызаға тұтқан бой мең-зең; Сенісерге жан таба алмай, сенделеді ит жүрек; Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға, Бермек болған айғырдың көзі қайда? Көзді көрсең — бересің, тайсаң — танып, Алдамшы атанғанның несі пайда? Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа, Адам ойы түрленіп ауран шақта; Жастықтың оты жалындап, жас жүректе жанған шақ (Абай).

Келтірілген мысалдардағы сіз — шоқ, біз — май, сөзің кірді ішке, көңіл кірі, көңіл жүгі, ит жүрек, көз, көңіл құсы, жастықтың оты — поэтикалық метафоралар, Абайдың өзіне тән көркемдегіш құралдары. Мұндай қолданыстар сөзге өң, көрік береді; ойды жеріне жеткізіп айтуға себепкер болады.

Метафора негізінде туған ауыспалы мағына тілде қалай болса солай қолданыла бермейді, тілдегі әбден орнығып, қалыптасқан нормалар шегінен ауытқып кете алмайды. Дегенмен, метафораларды, сондай-ақ жалпы тілдің

бейнелеуіш және көркемдегіш құралдарын қолдануда әр автордың өзіндік тәсілі, шеберлігі болады.

Бұдан аңғаратынымыз: екі немесе бірнеше затты (құбылысты) бір ғана атаумен атайтын таза тілдік — лингвистикалық метафоралар болады (адамның басы — таудың басы); өмірде реальды түрде болмайтын, тілдегі сөздер мен сөз тіркестері мағынасын әрі дәл, әрі саналы, әдейі астарлы, бейнелі түрде шыңдай түсу мақсаты үшін қолданылатын таза әдеби — поэтикалық метафоралар болады. Соңғы келтірілген мысалдар, міне, сондай, көркем — әдеби, поэтикалық метафоралар.

Таза лингвистикалық метафоралардың қолданылу заңдылықтары мен себептері, негізінен, мына төмендегі тәрізді болып келеді:

Тіл-тілде сөз (сөздер) заттар мен құбылыстардың түр-тұлғасы (формасы) ұқсастықтарына қарай бір атаумен алмастырылады: адамның көзі — иненің көзі; адамның беті — сүттің, беті, істің беті, қайықтың тұмсығы — ит тұмсығы т. б.

Сөздер дыбысталу жақындығы жағынан да алмастырылады: воет волк — воет ветер (қасқыр да ұлиды, жел де ұлиды); барабанит солдат — барабанит дождь т. б.

Заттар мен құбылыстар әсері арқылы пайда болған эмоционалдық байқаулар мен аңғарулар нәтижесінде сөз атаулары алмастырылады: баран (дәл мағынасы — қой) — ештемеге көнбейтін, томаға тұйық, ақымақ — айтқанға көнбейтін, айдауға жүрмейтін адам; змея — қырсық, зұлым адам (коварный, ехидный человек); зерно пшеницы — рациональное зерно; теплый день — теплый прием, теплый взгляд; светлый день — светлая мысль т. б.

Кейбір метафоралар әр түрлі, тіпті алуан-алуан, кішігірім ұқсастық, сәйкестік негізінде де алмастырылады; кейде жан-жануар, аң-құс ұқсастықтары да метафора ретінде қолданыла береді; зат пен құбылыстың табиғи ерекшеліктеріне, қызметіне қарай ұқсастықтарға сай мағыналық ортақтықтар да метафора ретінде пайдалына алады: орысша

кузнечик (шегіртке) кішкентай, бала ұстанық (маленький кузнец) еңбек қимылы үніне ұқсас дыбыстар шығаратынына байланысты аталған; украин тілінде коник (шегіртке) кішкентай, құртақандай ат тәрізді, дегеннен алынған; французша *la sauterelle* (скакунок) — шауып кететін деген мағынадан, латын тілінде *sicapris*— (сенной козел) шөпте жүретін ешкі, текешік деген мағынадан шыққан; қазақ-орыс тілдерінде серік (спутник — жердің жасанды серігі) тілде бұрыннан бар сөздің жаңа мағынаға ие болуынан, онда да қызмет, сөз мән-мазмұны ұқсастығы негізінде пайда болған метафора.

Қазақ және орыс тілдерінде кейбір кісі аттары (ономалар), елді екен аттары (топонимдер) т. б. метафора негізінде қолданыла береді: Үміт, Үмбет, Ұмыттық, Ұлболсын, Тынышкүл, Вера, Надежда, Люда, Любовь, Қызтуған, Қамыскөл, Алтай, Қарпық, Қуандық, Бегендік, Сайдалы, Бекбау, Мінәсіп, Тұтқыш, Тойдым, Карашаш, Шаңкүл, Миргородовско, Луговая, Дубовское, Савва, Пресенко, Романовых, Бескемпір т. б.

Жоғарыда айтылғандай, метафоралар кебінесе сөз мағынасын бейнелеуші, көркемдеуші құрал ретінде қолданылады. Онда да әйтеуір бір ұқсастыққа негізделеді: орысша змея — қырсық, зұлым адам дедік; қазақша мұндай мағына сұр жылан, қу адам — қу түлкі сияқты тіркстерге сай келеді; немісше — *der Fuchs*, ағылшынша — *the fox*, французша — *le renard*, полякша — *lis*, қазақша иненің көзі — адамның көзі, орысша ухо человека — ушіко иголки, ағылшынша — *eye* (көз) французша *œil*, орысша горлышко — бутылки; ағылшын, поляк тілдерінде мойын (*the neck, szyka*); нос чайника орыста адам мұрнына ұқсастығынан аталған, ал французша *le bec* құс тұмсырына ұқсатудан шыққан; шошқа (свинья) — кейбір тілдерде әрі ұсқынсыз адам; моральдық жағынан тұрақсыз; азып-тозып біткен адам; болгарша дупка — әрі тесік, әрі шұңқыр, орысша схватить за руку — схватить мысль, ағылшынша *to grasp* (бұрын айтылған пікірді, ойды «қармап қалу»), взял книгу — взял за правило —

to take, гнет (ауыртпалық.) — ағылшынша threat: (ертеректе «бұқара халық», «әскер» деген мағыналы болған).

Метонимия (гректің *metonymia* атын өзгертіп атау мағыналы сөзі) — белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән-мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы. Метонимияның метафорадан бір айырмашылығы мынау: метафора, негізінен, ұқсас екі зат немесе құбылысты бір-ақ атаумен (сөзбен) атаса, метонимия ойда сақталынып тұрған бірер сөзді айтпай-ақ, ол сөзді екінші бір сөз мағынасына сыйыстырып жібереді. Ондайда екі немесе одан да көп сөз мағынасы сол сөздер орнына қолданылған бір-ақ сөзден оп-оңай аңрарылады. Оның себебі — метонимия халық тілінде ертеден бермен қарай қалыптасқан ұғымдарға сәйкес жасалынады.

Мәселен, Сәкенді оқыдым десек, Сәкеннің шығармаларын оқыдым дегенді аңғарамыз. Дина жеңгейдің дастарқаны мол екен, — десек, Динаның стол жапқышының көлем — мөлшерін айтпаймыз; тағамы мол екен немесе Динаның қолы ашық, барын аямайды деген мағынаны ұғамыз. Олай болса, дастарқан сөзі ауыспалы, бейнелі мағынада қолданылып тұр. Сонда бұл сөйлемдердегі оқыдым, дастарқаны дегендер — метонимия.

Ал сөйлемдерді Сәкеннің кітабын оқыдым, Дина дүкеннен үлкен дастарқан сатып алды, — түрінде құрсақ оқыдым; дастарқан сөздері метонимия бола алмайды. Өйткені бұл сөздер өздерінің тура мағыналарында қолданылып тұр.

Қырда айқасты балға, орақ! Құшақтасты көп тұмақ! Айғайласып тас атып, Жабылды өңшең жұлма тон(І.Ж.) Ал тағы бір кезде үй іші мәз-мәйрам болып отырғанда, жабырқап, түнеріп, мең-зең боп үндемей қалатын да әдеті бар, үй іші осы әзілмен ілесе тегіс Әйгерімге қарады. (М.Ә.) Қайлашылар айына бір қара табатын көрінеді! Жалда жүргенде жылына бір қара таппайтын едік... деп күні бұрын тойып отыр. (Ғ.Муст.). Бұл сөйлемдердегі метонимиялар — балға, орақ, көп тұмақ, жұлма тон, үй

іші, бір қара. Бұлар, негізінен, зат атаулары (ту, жалау), адамдар, кісілер, ата-ана, аға-іні, бір өгіз (жылқы) мағыналарында қолданылып тұр.

Заттар аты кеңістік немесе уақытқа қатысты байланысы негізінде де алмастырыла береді: I курс — алғыр курс; шетінен «қасқыр», айтқаныңызды «қағып алады»; бір сабаны бір өзі ішеді, екі кесені бірден тартып жіберді; бір табақты бір өзі жеді т. б.

Метонимия бойынша ауыстырғанда, заттың өзі ғана емес, оның ұғымы да өзгеріске түсуі мүмкін. Мәселен, орыс тілінде бюро деген сөз мағынасының, өзгеріс жайы мынадай: француздың бигеаи сөзі алғашында түйе жүнінен тоқылған мата деген мағынаны білдірген; одан соң бұл сөз сол матамен көмкерілген (сондай мата жабылған) стол дегенді, кейіннен сондай столдар қойылған бөлме, одан кейін сондай столдар қойылған мекеме, бөлім (машина бюросы, конструкторлық бюро), одан барып сол мекемеде қызмет етуші адамдар (бюро мүшелері түгел жиналды), ең соңында сол адамдардың мәжілісі деген метонимиялық қолданысқа жетіп отыр.

Кейбір заттар мен бұйымдар алғаш рет қай жерде өндірілсе, сол жердің атымен аталған: Кашемир (мата аты) — Индиядағы қала, Тюль — Франциядағы тиле қаласының аты, Каленкор — Индияның Қалькутта қаласы атынан алынған; қаракөл елтірісі — Бухарадағы Каракөл алқабының аты; бұл елтіріні француздар astracan дейді: Астрахань қаласының аты; Бастон (мата) — АҚШ-тағы қала; Шевиот (мата) — Шотландиядағы қала; Шампан — Париж маңындағы провинция; гавана (сигареттік бір сорты) — Куба астанасы Гавананың аты; панама (бас киімнің, бір түрі) — мемлекет аты т.б. Мұндай метонимиялар географиялық немесе этнографиялық деп те аталады.

Кейде жалқы есімдер, әсіресе кісі аттары және оның қоғамдық мәні бар қызметі, ғалымның аты және оның ойлап тапқан жаңалығы т. б. метонимияға айналады: Карл (великий) — король; Цезарь — цесарь (царь-патша), батист (бәтес) — тоқымашы Батист Шамбрэнің, пастеризация — Француз ғалымы Луи Пастердің, ампер — Француз физигі Андре Мари

Ампердің, гильотина (дарға асу, өлтіру құралы) — Гильотен деген дәрігердің, гобелен (көркемдеп, әшекейлеп тоқылған кілем) — париждық Жан Гобеленнің, реглан (киім пішу үлгісі) ағылшын лорды және генералы Фицрой Регланның, маузер, браунинг, форд, паккард, макинтош, френч, галифе т. б. — осы құралдар мен заттар авторларының есімімен аталған.

Орыс тілінде де сөз мағынасын метонимия негізінде алмастырудың түрлері өте көп. Мәселен, заттың өзі мен оның ішіндегі зат атаулының бірдей аталуы: разбить стакан — выпить целый стакан; деревянный дом — принять в свой дом; светлый класс — хороший класс т. б.; соңғы бір зат алғашқы бір заттың атауымен аталуы: блюдо — ас ішетін ыдыс (посуда), блюдо — тағам; бумага — қағаз, бумага — ресми документ; немісше Blatt — бір парақ қағаз; der Blatt — листок, газета; kragen — материал аты; kragen — анатомиялық атау (жаға); белье — ақ мата; белье — киім, бұйым т. б.

Қазақ және орыс тілдерінде аса көп тараған метонимиялық ұғымдар мына сықылды тіркестерде көбірек ұшырасады; Әуезовты оқыдым; Құрманғазыны тарта отырып сөйледі; Пушкинді жатқа біледі; қолында — Сәбит Мұқанов; Третьяковканы аралап кетті; Айвазовскийді қызықтап тұр; Чайковский құлағының құрышын қандырды; спортшылар арманы — Медеу т. б.

Метонимиялық қолданыстар кейде сөз мағынасының кеңеюі немесе тарылуына себепкер болады; орысша квас — ертеректе ашыған тағамның жалпы атауы (ашыған сүт, іріген сүт т. б.), қазірде бір ғана тағам аты; пиво — сусын атаулының атауы, қазірде сусынның бір түрі; немісше fahrep — ертеректе «қозғалу», «жылжу», қазірде — «жүру», «бару» («ехать»), ағылшынша Ineai — ертеректе «тарам», «тамақ», қазірде — «ет» (мясо); гоопг — ертеректе «кеңістік» (пространство), қазірде — «бөлме» (комната); соінгасіе — ертеде бір бөлмеде бірге жататын адам, қазірде — жолдас, дос, серіктес т. б.

Синекдоха (гректің *synekdoche* — бірге жобалап, нобайлап, шамалап түсіну мағыналы сөзі) — бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны (дараны), үлкеннің орнына кішіні немесе, керісінше, жалқының орнына жалпыны, бөлшектің орнына бүтінді қолдану негізінде сөз мағынасын алмастыру амалы. Кейбір лингвистерше, синекдоха — метонимияның ең көп тараған түрінің бірі.

Мәселен, бір адамда бір-ақ бас болатыны белгілі. Сөйте тура, қазақ: — Басың нешеу? — деп сұрайды. Төрт-бес жанбыз ғой...— деп жауап береді. Төрт-бес тұяғымыз бар десе, төрт-бес қой-ешкім бар деген сөзі. Бас екеу болмай, мал екеу болмайды; Қазан басыңда қаптаған ақ жаулық; көп бастар шұлғысып, көп сақалдар шошандасып қалды. Шекесі шығыңқы домалақ бастар, бүйірі созыңқы ұзын бастар, өнерге біткен ашық маңдайлар, өнерсіз еті қалың маңдайлар екі жыл бойы алдымнан кеткен жоқ. (Ғ. Мұс.) Жат хабарды Жігітек алғаш естіген жерде бірталай ақ сақал, қара сақал боп, Оралбайды қатты кіналағанын да білді. (М. Ә.); Көп қорқытады, терең батырады; Білекті бірді жығар, білімді мыңдыр жыңар.(М.); Тұмсықтының тамағы шоқуменен табылар, өнер-білім дегенің оқуменен табылар, (Ы. А.); Артымыздан қол жетті.(Б.ж.)

Бұл сөйлемдердегі бас, жан, тұяқ, бастар, маңдайлар, сақалдар, ақ сақал, қара сақал, көп, бірді, мыңды, тұмсықты, қол дегендер синекдоха, олардың кейбірі мал (туяқ), қалғандары, негізінсн, адам, адамдар, қарттар, жастар, әскер деген сөздердің орнына жүріп, соларды алмастырып тұр; кейінде бүтіннің, тұтастық орнына бөлшек, кейде жекеше мағына орнына көпше форма қолданылып тұр.

Синекдохада, метафора, метонимия сияқты, троптың — сөзді, сөз тіркестерін мәнерлеп, көркемдеу құралының бірі.

Синекдоха негізінде алмастырылған сөздердің мағынасы кейде кеңейіп, кейде тарылуы мүмкін. Мәселен, ертеректе орыстар шеттен, басқа елден келгендердің бәрін — немістер, ашыған, ашытылған азық-түлік атаулыны — квас, ішетін сусын атаулыны пиво деп атаған болатын

дегенбіз; қазірде неміс — неміс халқы адамы; квас, пиво — сусынның бір-бір түрі ғана; орыс тілінде бұл сөздердің мағынасы тарылған; орысша «Все флаги в гости будут к нам» дегенде, флаги «корабльдер» орнында тұр, ағылшынша the looi (фут — аяқ; ноги) — жаяу әскер (пехота») деген сөз. Мұнда флаги, the looi сөздерінің мағынасы кеңейген.

Синекдохада көпше форманы қолданбай-ақ, сөзді жекеше түрде айту арқылы көптік, жинақтық мағына білдіріледі: И слышно было до рассвета, как ликовал француз (Лермонтов). Мұнда әңгіме бір француз емес, көп француз, яғни француздар туралы. Покупатель! Будь вежлив с продавцом! Бұл мысалда да жинақтық, көптік мағына жекеше форма арқылы түсінікті болып тұр.

Синекдоха кейде адамның психологиялық кезеңдеріне де байланысты ауыстырыла береді: Пора! Перо покоя прости... (Пушкин). Мұндағы пероның мағынасы — жаза-жаза шаршадым... Егерде сөз тіркесі писать пером (қаламмен жазу) түрінде қолданылса, перо синекдоха болмаған болар еді.

Қазақтар: жақын жер, алыс емес деу орнына тиіп тұр, таяқ тастам жер, «хәу» дем жер, — десе, орыстар: «Отсюда рукою подать» дейді. Бұл да синекдоха.

Синекдоха кейде сықақ-әзіл, қалжың, қомсыну, ерсі көру тәрізді мағына аңғарту үшін әдейі қолданылады; ондайда кейде адамның түр-тұлғасы, киім пішіні де еске алынады; Әй, дудар-бас! Әй, қисық! Әй, түлкі тымақ, сен берірек келші... Вдыхают рыжие панталоны. Так контрабас пил чай вприкуску, а флейта внакладку. Флейта спала с огнем, контрабас — без огня (Чехов). Бұл мысалдардағы синекдохалар — дударбас, қисық, түлкі тымақ, панталоны — адамдар; контрабас, флейта — музыкалық инструмент түрінің маманы.

Орысша чуйка — погромщик (черносотинец, адам өлтіруші); гороховое пальто — патша күзетінің тыңшысы, красная шапочка — ертек, ертек айтып; қазақша қызылбас, қарақалпақ, — халық аты; алмұрт — жеміс, алмұрт өсетін ағаш; шабдал — жеміс, шабдал өсетін ағаш; қазақ, ұғымында сараң адам — Шығайбай, Қарынбай, Қарабай т. б.

Сөз мағынасын ауыстырып қолдану амалдары (метафора, метонимия, синекдоха т. б.) эмоционалды бояулар, сипаттармен, таңдану, жалыну, жалбарыну, сыйлау, еркелету тәрізді сөзімдермен байланысты болып келеді. Соның нәтижесінде сөз мағынасы бірсыдырғы өзгеріске түсуі, «қырланып, сырлануы» мүмкін.

Мәселен, кейбір славян тілдерінде лихой (желөкпе жігіт, әпербақан шофер мағынасында) — жауыз, мейірімсіз, ашулы, кекті, бақытсыз; чех тілінде *lichy* — «жалған», «жасанды»; осы түбірден шыққан *lichititi* — мадақтау, мақтау деген сөз; серб тілінде замука (мука — азап сөзінен шыққан) — табыс, жалақы, еңбек ақы (заработок); болгарша печал — қайғы, уайым, мұң; печа — қамқорлық, печеля — баю, қалтасын толтыру, тауып алу, чех тілінде *nadoboro* (добро сөзінен шыққан) — мүлдем, бүтіндей толық; ағылшынша *sanctimious* сөзі алғашында киелі, қасиетті, әулие деген мағынада болып, келе-келе жәдігей, екі жүзді (ханжеский) мағынасына ауысқан.

Сондай-ақ, орысша көп (много), өте (очень) сөздерінің ары мағынасы — күш, қуат. Мәселен, қазіргі украинша в нього сила грошей — оның ақшасы көп; чехша тос — «өте»; қуат, күш, өкімет (могущество, сила, власть) ертеректегі орыс тілінде го-моля — көп; өте; орыс диалектілерінде огомоля — әлсіздік, талу, талып қалу; полякша да сіиго — көп, өте; сіигу — үлкен, күшті; т. б.

Бір сыпыра тілде тандану, қорқыныш, сүйініш ұғымдарының біразы алмастырылған мағыналы сөздер арқылы беріледі: серб тілінде чудо — бәле, қырсық, бақытсыздық; таңғалу, таңғалыс; орысша пропасть — (тұңғыық, шықырау) — терең, түпсіз, ұшықиыры жоқ; құру, жойылу, жоқ болу, опат болу; чех тілінде *sroista* — құрқол; полякша *hik* (айғайшу, тарсыл гүрсіл мағынасынан алынған) — көп, үйме, үйінді; *zgraja* (айғай-шулы) — үйме, үйінді; жиын, тобыр; немісше *sehr* «өте»; этимололиялық жағынан *sehr* сөзі *versengen* — жаралау, зиян келтіру мағынасынан шыққан.

Қазақша қозым, құлыным, құлыншағым, қарашығым, көгершінім, сұмдық жаман, сұмдық қорқынышты, керемет жақсы, асқан сұлу, ғажап (таңғажайып, бұл қалай хат...)т.б. осы сияқты тіркестердің қалыптасуынан да сөздерді ауыстырып қолдану жолдарының әсері аңғарылады.

Тақырыпты бекіту ішін сұрастар:

1. Лексикологияның қарастыратын нысаны не?
2. Лексикологияның қандай салалары бар?
3. Ономазиология нені қарастырады?
4. Этимология дегенде не түсінесіздер?
5. Семасиология нені үйренеді?
6. Семасиологияның қандай заңдылықтары бар?
7. Қазақ тілі фразеологиясындағы ерекшеліктер қандай?
8. Ұқсату заңдылығы нәтижесінде пайда болған сөздердің белгілері туралы не білесіздер?
9. Полисемияның қолданылуына мәлімет беріңдер?
10. Сөз мағынасының кеңеюі дегенде не түсінесіздер?
11. Сөз мағынасының тараю заңдылығы қазақ тілінде қандай көріністе?
12. Бөлшектің бүтінге ауысу заңдылығы нәтижесінде пайда болған сөздерге мысалдар келтіріңдер.
13. Метафора дегеніміз не?
14. Метонимия қалай жасалады?
15. Синекдоханың өзіндік белгілері қандай?

Сөздік MORFOЛОГИЯЛЫқ ЖЕРЫЛЫМЫ

(грамматикалық мәселелер)

Сөздер өзара байланыспай, бір – бірімен тіркеспей тұрғанда ойды білдіре алмайды. Егер олар сөйлем ішінде бір – бірімен байланасса, онда ойды білдіре алады. Сөздерді бір – бірімен байланысуы, тіркесуі грамматика арқылы іске асады.

Грамматика, е! алдымен, с!здерді! бір – бірімен еатынасын білдіреді. Ол еатынас - грамматикарые еатынас. Я-ни с!йлемдегі с!здер грамматикалые (формалар, жал-аурар) арылы бір – бірімен байланысып, грамматикалые еатынасеа т!седі. С!йт!п, грамматика ойды т!сінікті етеді.

Грамматиканы! екі саласы бар: морфология ж!не синтаксис. Морфология - с!здерді! морфологиялые ерылымы мен типтері, морфема мен оны! т!рлері, с!здерлі! т!рленуі, оларды! формалары, с!з таптары туралы ілім. Ал синтаксис - с!з тіркесі мен с!йлем, оларды! ерырымы мен т!рлері, с!здерді! с!йлемдегі тіркесімі туралы ілім.

С!зді! морфологиялые ерылымына талдау жасау ішін, е! алдымен негізгі морфологиялые м-ымдарды біліп алуымыз керек. Ол м-ымдар: морфеме, т!бір морфема, аффикстік морфема, - дегендер.

Морфема дегеніміз - с!здерді! ары еарай б!лшектеуге келмейтін е! кіші ма-ыналые бірлігі. Морфема т!бір морфема, аффикстік морфема болып екіге б!лінеді. Мысалы, оны! анасы кім? дегендегі ана+сы с!зінде екі морфема бар. Ана - т!бір морфема, -сы (т!уелдік жал-ауы) – аффикстік морфема. Оны! деген с!з де солай: 0 - т!бір, морфема, - ны! - аффикстік морфема

Морфемалар ма-ысы мен еызметі жа-ынан !р т!рлі. Морфемаларды! ішінде негізгі лексикалые ма-ынаны білдіретіндер де, грамматикалые ма-ынаны білдіретіндеріде бар. Мысалы, !йшіктерге с!зіні! ерамында т!рт морфема бар. Оны! біріншісі - !й, ол заттые ма-ынаны білдірнді; екіншісі – ш!к, бұл кішірейткіш ма-ынаны білдіреді, !шіншісі – тер, к!пт!к ма-ынаны білдіреді, т!ртіншісі – ге ба-ыт ма-ынасын білдіреді. Бұлларды! ішіндегі !й морфемасы т!бір с!з бол-андыстан ол заттые, лексикалые ма-ынаны, ал еал-андары аффикстік морфемалар бол-андыстан грамматикалые ма-ыналарды білдіріп тұр. Лексикалые ма-ынаны білдіретін морфема т!бір морфема немесе негізгі морфема деп аталады да, грамматикалые

ма-ыналарды білдіретін морфемалар немесе кҗмекші морфемалар деп аталады.

ўр тїрлі тїлдердегі тїбір морфема мен аффикстік морфемаларды таби-аты Ұр тїрлі болып келеді. Мысалы Ішін ғазға тїлі мен орыс тїлін салыстырып кҗрелїк. ғазға тїліндегі жазу, жазба, жазыл-ан деген сҗздерді орыс тїліндегі писать, письмо записка, перепись деген сҗздермен салыстырсағ, ғазға сҗздерїні! тїбірі – пис. Жаз тїбірі җздігїнен жеке, дербес сҗз ретїнде еолданыла алады, ал орыс тїліндегі пис тїбірі җздігїнен дербес еолданыла алмай, сҗз еұрамында -ана (писать, письменный) еолданылады. Оны! Істіне пис тїбірі тек заттые ма-ынаны -ана бїлдірсе, жаз тїбірі Ұрї заттые ма-ынаны (жазу ісі), Ұрї лексикалые ма-ынаны (етїстікті! бұйрые райы, екїнші жае) бїлдіредї. Пис деген сияеты орыс тїліндегі дербес еолданыла алмайтын тїпкі тїбірлерді тїл бїлімїнде «җлі тїбірлер» деп атайды. Жо-арыда айтыл-андар-а ғарап, ғазға тїлінде җлі тїбірлер мїлде жое екен деген еорытынды шыепау-а тиїсті. Мысалы, бїлік, бїлін, бїлдір деген сҗздерді бїр-бїрімен салыстырсағ, оларды! җлі тїбірі бїл-деген де, ал – ік, - ін, - дїр дегендер сҗз тудыратын аффикстер. Семїз, семїр сҗздерїні! җлі тїбірі – сем; жае, жан сҗздерїні! җлі тїбірі – жа. Тырдай, жұрдай, нарттай сҗздерїні! аффикстерї – жай да, ал оларды! җлі тїбірлерї – тыр, жор, нарт.

Бұларды! җлі тїбір болатын себебі – олар җздерїне тиїсті еосымшаларынсыз жеке тұрып еолданыла алмайды. Тек еосымшаларымен бїрге алын-анда -ана олар сҗз ретїнде м-ынылады. Бїз бұл жерде тарихи тұр-ыдан ал-анда -ана олар тїбір бола алатындыстан айтып отырмыз. ұйтпесе бұлар ғазға тїл бїлімїнде еосымшалармен бїрге бїр сҗз ретїнде еабылданып кеткен. Сондыстан да, ғазға тїліндегі тїбір ма-ынасы мен формасы жа-ынан тїбір ретїнде де, тїбір сҗз ретїнде де бїр – бїріен сҗйкес келе бередї. Бұл жердегі «тїбір» деген мен «тїбір сҗз» деген бїр емес. МҰселен, орыс тїліндегі

пис морфемасы - тібір, ал писать - тібір сJз. жазае тіліндегі жаз морфемасы – Ўрі тібір, Ўрі тібір сJз. ғйткені, пис морфемасы дербес еолданыла алмаса, жаз тібір дербес сJз ретінде еолданыла береді. жазае тіліндегі бұл еасиет тіркі тілдері мен а-ылшын тіліне де тЎн.

Жо-арыда біз «пис тібір тек заттые ма-ына -ана білдіреді» дегенді айыттые. Орыс тіліндегі кейбір тібірлер (негізгі морфемалар) лексикалые ма-ынаны да білдіруі мїмкін. Мұндай жа-дайда заттые ма-ынаны білдіретін тібір лексикалые ма-ынаны білдіретін сJз ретінде еолданылады да, заттые ма-ынаны менлексикалые ма-ына бір-бірімен астасып еабаттасып кетеді. Мысалы, орыс тіліндегі бег (бежать), дар (дарить), дом (домик) дегендер – пис тібірі сияеты тібір марфемалар. Солай бола тұрма да, бұлар лексикалые ма-ыналары бар дербес сJздер ретінде де еолданылады. Демек, орыс тілінде тібір (корень) деген м-ым Jз алдына дербестігі жое пис - (писать), веж - (вежливый) тЎрізді тібірлерді де, Jз алдына дербестігін саета-ан бег, дар, дом тЎрізді тібір сJздерді де (пис -, веж – дегендер сJздер емес, олар тек тібірлер еамтиды. Ал еазае тілінде пис-, веж- сияеты тібірлер жое, онда оеы, жаз, бїлін деген тЎррізді тібір сJздер бар.

Енді тібір мен негіз деген терминдерді! мЎн - ма-ынасына келелік. Тібір (корень) деп - сJзді! ешбір жұрнаесыз - ае, заттые (кейде лексикалые) ма-ына бере алатын, ары еарай бJлшектеуге келмейтін тіп бJлшегін айтамыз. Мысалы, письмо, писать, выписка, опись сJздеріндегі пис – морфемасы немесе столик, столовая, настольный, застольный сJздеріндегі стол- морфемасы тібір болып саналады. Негіз (основа) деп - сJзді! ешбір жал-аусыз Jз алдына тұрып, лексикалые ма-ына бере алатын, Jзгермейтін, тірленбейтін негізгі бJлшегі.

Негіз Ўдетте тібірден де, тібір мен жұрнаеты! еосындысынан жасалынады. Я-ни, тібір сJз де, туынды сJз де негіз бола алады. Осы-ан орай олар тібір негіз, туынды негіз деп те атына береді.

Мысалы, дом, холод, один, завтра, комнат+а, бел+ый, смотре+ть - бұлар тібір негіздер; надом+ый, комнатушк+а, посмотре+ть - бұлар туынды негіздер. Болмаса езае тіліндегі егіншілікті! деген сЈзді талдап кЈрелік. Мұны! тібірі (тібір негіз) – ек, бірінші туынды негіз – егін, екінші туынды негізі – егінші, Ішіншісі туынды негізі – лік; ал -ті! - аффикстік (кЈмекші) морфема.

Тібір Ўр тірлі сЈз таптарына ортае ызмет ете алады. Мысалы, бас тібірі бастые, басшы, басшылые, баспа, баспалдае деген зат есімдерді! де, баоты, бассыз деген сын есімдерді! де, баста, басеар, бастап деген етістіктерді! де тібірі болып саналады.

Негіз белгілі бір сЈз табына жататын Ўр тірлі формалар-а ортае морфема ретінде ызмет етеді. Мысалы, басеар+ып, басеар+алы, басеар+ан, басеар+ар, басеар+атын дегендерді! бЎрі етістіктер. Бұларды! ортае негізі (основа) - басеар морфемасы. ДЎл осылар бастые+тар, бастые+еа, бастые+тан, басты-ы! деген зат есім формаларыны! ортае негізі - бастые сЈзі.

Атал-ан мысалдардан байсалатын бір нЎрсе – орыс тіліндегі кЈптеген негіздерді! ерамында оларды! еай сЈз табына тЎн екенін а!-артатындай грамматикалые кЈрсеткіштер (аффикстер) болады. Мысалы: комнат+а, комнатушк+а,- бұлар зат есімдер; бел+ый, повелевш+ий - бұлар сын есімдер; смотре+ть, посмотре+ть - бұлар етістіктер. Егер осы сЈздерді! ерамында-ы -а, -ый/ий, -ть грамматикалые корсеткіштерін негіздерден бЈліп алсае, онда ол негіздер Јздігінен дербес солданыла алмайды. Ал езае тіліндегі негіздерді! ерамында ол сЈздерді! еай сЈз табына еатысты екекндігін а!-артатындай грамматикалые кЈрсеткіштерді! болуы шарт емес. Мысалы: бас – 1) зат есім, 2) етістік; ае - 1) сын есім, 2) етістік. Со-ан сарамастан бұл тібір негіздер (бас, ае) дербес сЈз ретінде жеке солданыла береді.

Бұл ербылыс жал-ыз сазас тілінде -ана емес, бікіл тіркі тілдері мен а-ылшын тілінде де солай. Оны мына салыстырудан кЈруге болады: книга – кітап –book; больш+ой-Ілкен –biq: счит+ать-оєы-сонт. Мұнда-ы орыс сЈздері екі морфемадан- тібір жЎне аффикстік морфемадан, ал сазас, а-ылшын тілдеріндегі балама сЈздер бір -ана тібір морфемалардан еррал-ан.

Тібір (негізгі) морфемаларда дербестік бар. Олар дербес сЈз ретінде еолданыла алады. Ал аффикстік морфемаларда мұндай дербестік болмайды. Олар Ўреашан сЈз еррамында -ана еолданылады жЎне сЈз тыс ешеандай ма-ына білдіре алмайды.

Тібір морфема мен аффикстік морфемаларды! та-ы бір айырмашылығы- егер аффикстік морфемалар сЈздерді! белгілі бір тобыны! (мысалы, зат есімні! немесе сын есімнін) еррамында -ана еолданылса, тібір морфемалар бір емес, Ўр басеа сЈз табына еатысты сЈздерді! еррамында мшыраса береді. Мысалы, білімнен деген сЈзді! еррамында-ы-ім жЎне -нен аффикстік морфемалар сЈздердін зар есім деп аталатын тобында -ана мшырасса, біл деген тібір морфема сЈздерді! зат есім (мысалы, білім) деп аталатын тобында -ана емес, сонымен бірге, етістіктер тобында да (білдіру,біліну, білісу), сын есімдер тобында да (білгіш, білімді) мшыраса береді. Бір созбен айытеанда, аффикстік морфемалар белгілі бір сЈз тобына -ана телулі болады.

Аффикстік морфемалар ма-ынасы мен еызметі жа-ынан тірліше болып келеді. Оларды! ішінде тібір морфема-а жал-анып, ол тібірді! ма-ынасын наєтылай, саралай тісетін аффикстер бар. Ол аффикстін атын- жұрнає деп атайды. Мысалы, кЈлшік деген сЈзді! еррамында-ы – шік жұрна-ы заттыє м-ымды білдіретін кЈл деген тібірге жал-анып, оны! ма-ынасын (кішкентай -ана кЈл, кЈл сияеты су) нақтылап тұр.

Сондай-ає, тібір морфема-а жал-анып, бір сЈзді екінші сЈзбен байланыстырып, оларды! Јз ара еарым-еатынасын -ана білдіретін

аффикстер бар. Оларды! атын - жал-ау дер атайды. Мысалы, кЈлді! жа-асы дегендеді -дін мен-і аффикстері сЈз туыдырып тұр-ан жоє, кЈл жа-а деген сЈздерді байланыстырып тұр.

Тїбір морфемадан сЈз тудырытын аффикстерді-сЈз тудырушы аффикстер дейміз. СЈз тудырушы аффикстерді! ма-ынасы деривациялыє ма-ына деп аталады. СЈз бен сЈзді байланыстырып, оларды! бір-біріне єатынасын білдіретін аффикстер-сЈз тїрлендіруші аффикстер, ал оларды! грамматикалыє ма-ыналары реляциялыє ма-ына деп аталады.

СЈйтїп, аффикстер (аффикстік морфемалар) екі ілкен топқа бЈлінеді екен. Олар: жұрнає жЎне жал-ау. Жұрнає -сЈз тудырады, ал жал-ау (окончание немесе флекция) - сЈз тїрлендіреді. Ёрбір жеке тїлде оларды! грамматикалыє єұрылысыны! ерекшелїктеріне єарай жұрнає іш тїрге жіктелїнеді. Олар: 1) префикс (приставка), 2) инфикс, 3) суффикс (постфикс).

Префикс тїбірді! алдына єосылады. Мысалы: в+ход+ить – ис+ход+ить – находить – походить – сходить – уходить, со+труд+ник/ница/, пре+по+дава+тель+ница. Инфикс тїбірді! ішіне єыстырылады. Бұл латын тїлінде бар, орыс тїлінде жоє. Ал суффикс тїбірден со! жал-анады. Мысалы: бала+лыє, жылєы+шы, работ+ник, учи+тель, дом+ик.

Орыс тїлінде префикс пен суффикс бар. жазає тїліндегі жұрнає орыс тїліндегі суффикске сЎйкес келеді де, тїбірден со! жал-анады.

Тїркі тїлдерінде орыс тїліндегі тЎрізді префикстер жоє. Тїркі тїлдерїні! бїрі - єазає тїліндегі беймаза, бейтаныс, бейуає, бейхабар, наразы, намаєрл деген сЈздерді! єұрамында-ы бей-, на- морфемаларыны! префикс екендігі рас. Бїрає ол єазає тїлінде префикс ретінде єызмет атєара алмайды. Бей-, на- префикстері иран тїлдерїнен енген сЈздерді! єұрамында -ана єолданылып, сол

сҮздермен бірге келген, бҮлшектенбейтін бір тұтас түр-а (форма) ретінде ұ-ынылады.

Жал-ауларды! жұрнастардан айырмашылығы - жұрнастар сҮз тудырса, жал-аулар – форма тудырады. СҮз тудырушы жұрнас жал-ан-ан сҮзіне жаға ма-ына Істеп, туынды сҮз жасайды. Жасал-ан туынды сҮздерді! Ұрғайсысы дербес лексикалығы бірлікке (сҮзге) айналып, бҮлек сҮз ретінде еаралады. Мысалы, су деген тібірге жұрнас жал-асае, су+лы, су+лығы, су+ла, су+лан+дыр+у деген туынды Үздер жасалады. Бұларды! ма-аналары Ұр басае. Ал сол су деген тіб-ау жал-асае, су+а, су+ым, су+лар деген сҮ формалары жасалады. Бұларды! лексикалығы ма-анасы бір-еу -ана, ал формалары – Ұр тірлі. Оларда тек грамматикалығы ма-ыналар бар. Айталые, су-а деген септік ма-ына, суым деген тҮуелділік ма-ына, ал сулар дегенде кҮптік ма-ына танылады.

Ескерте кететін нҮрсе: - жал-аулар Ұр уаеыт тек грамматикалығы ма-ына ту-азады десек, біз еателесеміз. Кейде оны! жұрнасты! орнына жұмсалып, лексикалығы ма-ына да ту-азатын кездері болады. Мысалы, босеа, текке, бекерге, кешке деген сҮздерді бос+еа, тек+ке, бекер+ге, кеш+ке деп, тібір жҮне аффикстік морфемалар-а жіктеуге болады. Мұнда-ы -еа/ке, -а/ге аффикстері барыс септік жал-ауы екендігі аеиеат. Бірае олар бұл жерде сҮз тірлендіруші еызметін айырып, сҮз тудырушы еызметке ауысеан. СҮйтіп, олар Үзі жал-ан-ан сҮздерді Істеулерге айналдыр-ан. Тіліміздегі жатыс, шы-ыс, кҮмектес септіктеріні! жал-аулары да дҮл осындай еызмет атсара рлрды. Мысалы: бая-ыда, кінде, Үуелден, кенеттен, ретімен, кезекпен т. б.

жазае тілінде -у жал-ауы жал-анган кебір етістіктер тұйые етістік формасынан зат есімдерге айнал-ан. Мысалы: жабу, егеу, кҮсеу, еашау, бояу т. б. Бұларды! еұрамында-ы -у морфемасы о баста форма тудырушы (тұйые етістік формасы) еосымша бол-ан. јазір ол форма тудырушы емес, сҮз тудырушы жұрнас ретінде танылып жір.

Шындығында да солай. Ол тыйыс етістікті жалғауы бола тұрып, зат есім, сын есім (бітеу, тізу) тудыратын жұрнаға айналан.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҰСІЛДЕР МЕН ФОРМАЛАР ЖҰНЕ ОЛАРДЫҢ МАҒНАЛАРЫ

Грамматикалыс тұсілдер

Біз сінде лексикалыс және грамматикалыс мағына болады дегенді айттыс. Грамматикалыс мағыналар Ұр тірлі грамматикалыс тұсілдер арғылы беріледі. Ол тұсілдер мыналар: 1) аффиксация тұсілі, 2) ішкі флекция тұсілі, 3) еосарлану тұсілі 4) кҰмекші сіндер тұсілі, 5) сіндерді орын тұртібі тұсілі, 6) екпін тұсілі 7) интонация тұсілі.

1. Аффиксация тұсілі. Тібірге немесе негізгі аффикстер жалғану арғылы грамматикалыс мағынаны берілуі – аффиксация тұсілі деп аталады. Бұл тұсіл Ұсіресе тіркі тілдерінде жиі еолданылады. Мысалы, -шік, -ғыш, -дыр жұрнағтары еосылып, ййшік, жазғыш, жаздыр деген сіндерде деривациялыс мағынаны білдіреді. Аффиксация тұсілі, тіркі тілдерінен басса, индоевропа тілдерінде де бар. Бірае оларда сҰл бассағалау. Айталыс, славиян тілдерінде, оны ішінде орыс тілінде сҰ септелгенде немесе жіктелгенде, кҰп жағдайда тібірді фонемалыс ерамы Ұзгеріп кетеді. Мысалы: сон-сна, ходить-хожу т. б. Ал тіркі тілдерінде олай емес. Тіркі тілдерінде сіндерді септелуі немесе жіктелуі тібірді фонемалыс ерамын Ұзгертпейді. Мысалы: мйсы - мйсыға - мйсыны - мйсыдан; жір – жірмін - жірдер т. б. Сондай - ае, орыс тілінде кҰптеген аффикстердін Ұреайсысы бір – бір мағынаны емес, бірден бірнеше мағынаны білдіреді. Мысалы, гостям деген сіндегі –ям аффиксі Ұрі барыс септігін (деталь, падеж), Ұрі зат есімні кҰпше тірін білдіреді (гостям – гостям). Ал езае

тілінде бұл (к)п(т)а(ы)на мен барыс септігі) Jз алдына бJлек - бJлек аффикстер арылы беріледі: еонае+тар+а. Ол аффикстер біріні Істіне бірі жал-ана береді.

Бұл – тіркі тілдеріндегі аффикстер негізінен ал-анда дара ма-ыналы болады деген сJз. Алайда тіркі тілдерінде бірінеше грамматикалые ма-ынаны білдіретін аффикстерді де бар екендігін жоесе шы-ару-а болмайды. Мысалы: жер жырттые, егін салдые дегендердегі -е аффиксі Ёр жақтые (1-ші жае, жікт-ауы), Ёрі кJпше ма-ынаны білдіреді. Кездесеміз, сJйлескенбіз дегендердегі –міз бен –біз аффикстері де дЁл осындай. Бірае тіркі тілдерден бірнеше грамматикалые ма-ынаны білдіретін бұл тЁрізді аффикстер орыс тіліне еара-анда сирек мшырасады.

Ескертетін нЁрсе: тіркі тілдерінде бір сJзді ерамында бнеше аффикс еабаттасып келсе, т»бірге алдымен жұрнаетар, содан кейін жал-аулар жал-анады. СJз ерамында бірнеше жал-ау еаббаттасып келсе, алдымен кJптік жал-ауы, одан со! тЁуелдік жал-ауы, мұнан со! септік жал-ауы, оны! Істіне жіктік жал-ауы жал-анады. Мысалы: ауыл+дар+ты!ыз+дан+быз.

Орыс тілінде тібір мен аффикс бір-біріне Ёбден жымдаса, кіріге еосылса (бег-бежать), тіркі тілдерінде олар жай -ана жал-аса еосылып, морфемаларды! ара жігі а!-арылып тұрады (жігір-жігірді-жігірген). Осы-ан орай, орыс тіліндегі тібір мен аффикстерді! жымдаса, кіріге еосылу фузия деп аталса, тіркі тілдеріндегі жал-аса еосылуы – агглютинация деп аталады. Фузия индоевропа тілдеріне тЁн, агглютинация - тіркі, мон-ол, угоро-фин тілдеріне тЁн.

2. Ішкі флекция тЁсілі. Грамматикалые ма-ыналарды білдіруді! басты тЁсілдеріні! бірі – ішкі флекция тЁсілі. Ішкі флекция тЁсілі дегеніміз - тібірді! дыбыстые ерамыны! Jзгеруі арылы грамматикалык ма-ынаны білдіру тЁсілі. Бұл тЁсіл – Ёсіресе семит тілдеріне (араб, еврей т. б.) тЁн тЁсілі. Мысалы, араб тіліндегі «жазу»

деген сJз – ktb деген дауыссыз дыбыстардан еуралады. Осы тібірді katib деп Jзгертсек, ол «жазып отрушы», kitab – «кітап», kutub – «кітаптар», kataba – «жазды», aktub – «мен жаздым», uktub – «жаз». Бұл мысалдан араб тілінде тібірді еурамындағы дауыссыздарды аралығына дауыстыларды енуі жўне оларды Jзгеруі аффикстерді еызметімен пара – пар екенін кJреміз.

Ішкі флекция неміс (Mutter – шеше, Mutter – шешелер), ағылшын (foot - аяе, feet - аяетар), орыс (называть – наавать) тілдерінде де кездеседі. Мысалы, орыс тіліндегі убирыть – убрать деген сJздерде видтік мағына, жекешелік мағына, етістік мағына бар. (Алайда аталған тілдерде тібір сJздерге аффикстер де жалғана береді. Дегенмен оларда ішкі флекция айырыса еызмет атеарады. Сондықтан да, бұл тілдер флективті еатарына жатады).

3. јосарлану тўсілі. Екі сJзді еосарлануы да грамматикалые мағынаны білдіруді тўсілі ретінде еызмет етеді. јосарлану тўсілі тіркі тілдерінде кеі тараған жўне жиі еолданылады. Мысалы: еора - еора, тау – тас т. б.

јосарлану ареылы грамматикалые мағына туғызатын форма ретінде Ёсіресе кїшейтпелі шырай мағынасын беретін Ёстеме буын ареылы жасалған еып - еызыл, сап – сары деген сияеты еосарлануды айтуымыз керек. Бұлай еосарлану тек сын есімдерге тўн жўне нағыз грамматикалые мағына беретін форма. Ол сын есімдерге кїшейту мағынасын жамайды (Ал жоғарғы еора - еора, тау – тас дегендерде лексикалые мағына бар. Оларда сJз тудыру еызметі басым болса, бұларда форма тудыру еызметі басым).

4. КJмекші сJздер тўсілі. Тілде негізгі атауыш сJздермен бірге кJмекші сJздер де болатындығы белгілі. Атауыш сJздерде дербестік болса, кJмекші сJздерде дербестік жое. Сондыетан да, олар аффикстерге ресас еызмет атеарады. Мысалы, университетке оеу Ёшін келдім дегендегі кJмекші сJз - Ёшін. °шін кJмекші сJз еандай еызмет

атеарып тұр? «Оеу Ішін келдім» дегенді «оє+у+→а келдім», «оєы+→а+лы келдім» деуге болады. Ендеше, «Ішін» кҰмекші сҰзі -→а (барыс септігі), -→алы (кҰсемше жұрна-ы) аффикстеріні! ызметін атеарып тұр. Бұдан шы→атын еоратынды: кҰмекші сҰздер де грамматикалые ма→ына ту→азуды! бір тҰсілі екен.

КҰмекші сҰздерді! тїрлшері кҰп. Оларды! білдіретін грамматикалые ма→ыналары да алуан тїрлі.

КҰмекші сҰздерді! бірі - жал→аулыетар деп аталады. Олар сҰйлем мїшелерін байланыстырады. Мысалы: оеу мен тҰрбие, ты!дайые та сайтайые.

КҰмекші сҰздерді! екінші тїрі – септеуліктер (послелогии) деп аталады. Ол орыс тіліндегі предлогтарымен (в, к, на, над, за, после, перед, для т. б.) бірдей ызмет атеарып, сҰйлем мїшелеріні! арасында→ы ба→ыны!ылые еатынасты білдіреді. Мысалы: сабає+еа дейін, сабає+тан со! дегендердегі септеуліктер – дейін, со!. Бұлар Ұзіні! алдында тұр→ан сҰздерді! белгілі бір септік жал→ауларында тұруын керек етіп тұр. Сондыетан да, олар септеуліктер деп аталынады.

КҰмекші сҰздерді! Ішінші тїрі – демеуліктер (частицы): алыс па? сен →ана, кешікті – ау, Ұнін Ұн - ае екен, айтыпты – мыс. Бұлар негізгі сҰзге сұрау, шектеу, кїшейту, кїдіктену ма→ыналарын Істейді.

КҰмекші сҰздерді! та→ы бір тїрі - кҰмекші етістіктер. Бұлар негізгі етістіктерге тїркесіп, алуан тїрлі грамматикалые ма→ыналарды білдіреді. Мысалы: айт+а берді - істі! созылы!ылы→ын, айт+ып болды - істі! аяетал→анын, айт+а бастады - істі! басталуын, айт+а еойды - істі! тездігін білдіреді.

Роман тілдері мен герман тілдерінде еолданылатын артикльдер де кҰмекші сҰздерді! бірі (Бұлар славиян, тїркі тілдерінде кездеспейді). Артикльдер белгілілік пен белгісіздті, род категориясын бір – бірінен ажырату Ішін еолданалады. Француз тілінде артикльдер жекеше мен

кҗпшені де айыра алады. Мысалы: а-ылшын тілінде the (зе) – белгілікті, a/an (э, эн) – белгісіздікті білдіреді; the book – осы кітап, a book – кез – келген кітап. Фр. le journal – un journal (газет), le paysan – шаруа, les paysans – шаруалар (кҗптік катег.).

5. Сҗздерді орын тҗртібі - грамматикалые тҗсілдерді бірі. Сҗз тірлендіруші формалар жое немесе җте аз тілдерде сҗздерді орын тҗртібіні мҗні айырыеша. Мҗселен, ытай тілі мен а-ылшын тілінде сҗздерді орын тҗртібі грамматикалые тҗсілдерді ішінде басты тҗсілдерді бірі. Мысалы: the Father loves the son – җке сҗйеді бала (җке бала + сын сҗйеді). Мұнда-ы сҗйлем мҗшелеріні орнын ауыстырсае, сҗйлем мҗлде басааша ма-ына-а ие болады. Баяндауышты алдында тұрса – бастауыш, баяндауыштан со! тұрса - толыетауыш деген сияеты. Міне, сҗздерді орын тҗртібі - грамматикалые ма-ына атеарады дегеніміз осы. Орыс тілінде де дҗл сондай: Мать (бастауыш) любит (баяндауыш) дочь (толыетауыш).

Сҗздерді орын тҗртібі тіркі тілдерінде кейде аныетауыш пен аныетал-ыш сҗзді жігін ажырату-а кҗмектеседі. Мысалы: са-ат еалта - са-ат салатын еалта, ал еалта са-ат - еалта-а салатын са-ат. Бұдан ары-а бармайды, барса (инверсия) тек стильдік ызмет атеарады. Мысалы: Тарт еолы!ды Ветнамнан (Шешенстаннан)! Мұндайда сҗйлем мҗшелеріні таби-аты җгермейді.

Француз тілінде септеу (склонение) жое. Сондыетан онда сҗздерді орын тҗртібі е! басты грамматикалые ретінде еолданылады. Мысалы: Henri appelle Alfert – Анри шаеырады Альберт/ті/. Болмаса керісінше.

6. Екпін тҗсілі. Сҗз екпіні тиянаесыз, жылжымалы болса, ол да грамматикалые тҗсіл ретінде ызмет атеарады. Мысалы: мука – азап, мука – ун; замок - еор-ан, замок - ерлып. Екпін бір буыннан басаа буын-а жылжыса, җр тірлі грамматикалые ма-ынаны (форманы) білдіреді. Мысалы: окна – женеше, ілік септік (им. пад), окна - кҗпше, атау трл-ада; руки, ноги – руки, ноги дегендер де сондай.

7. Интонация тўсілі. Екпін сЈзге еатысты болса, интонация - фраза-а, сЈйлемге еатысты болады. Интонациясына еарап, фраза мен сЈйлем сұрау мўнінде ме, жоє, байымдау немесе кЈтерікі (лепті) мўнінде ме? дегенді білуге болады. Мысалы: сынаеты (зачет) тапсырды! -ой (байымдау, тмжырымдау). Сынаеты тапсырды! -ой (сұрау)? Кейде сЈз тіркесі мен сЈйлем де интонация арєылы ажыратылады. Мысалы: Ол студент (сЈз тіркесі), ол – студент (сЈйлем).

Тілде «ой екпіні» (логикалыє екпіні) деген болады. СЈйлемдегі еай сЈзге ой екпінні! тісуіне байланысты оны! мўн - ма-ынасы Ёр тірлі болуы мїмкін. Мысалы: - Сен кітапты Ёкелді! бе? Ой екпініне байланысты жауап та Ёр тірлі болады: 1) – ИЁ, мен (Ёкелген), 2) Кітапты (Ёкелдім). 3) ИЁ Ёкелдім (кітапты).

Сонымен, грамматикалыє ма-ыналарды білдіруді! тўсілдері алуан тірлі екен. Олар екі топға бЈлінеді: 1) синтетикалыє тўсілдер (аффиксация, ішкі флекция, екпін, еосарлану), 2) аналитикалыє тўсілдер (кЈмекші сЈздер, сЈздерді! орын тўртібі, интонация). Синтетикалыє тўсіл сЈз ішінде болады, ал аналитикалыє тўсіл сЈзді! сыртында болады.

Синтетикалыє тўсілдер жиі еолданылатын тілдер - синтетикалыє тілдер, аналитикалыє тўсілдер жиі еолданылатын тілдер - аналитикалыє тілдер деп аталынады.

Грамматикалыє формалар мен ма-ыналар

Біз жо-арыда грамматикалыє тўсілдер туралы сЈз еттік. Енді грамматикалыє формалар мен грамматикалыє ма-ыналар туралы сЈз етпекпіз. Бұл ішеуі бір-бірімен ты-ыз байланысты. Грамматикалыє ма-ына белгілі бір грамматикалыє формамен айтылады. Ал

грамматикалые тЎсіл грамматикалые ма-ынаны грамматикалые форма ареылы білдіруді жолы болып саналады.

Тілдегі грамматикалые ма-ыналар грамматикалые формалар ареылы беріледі. Мысалы, «бірінші жае формасы», «нае осы шае формасы», «шы-ыс септік формасы» дейміз. Олар жаетые, шаетые, септік ма-ыналарын береді. СЈз еанашама формада еолданылса да, ол Ўр басаа сЈз емес, бір сЈз ретінде м-ынылады. Мысалы: а-аш+ты!, а-аш+еа, а-аш+ты, а-аш+та, а-аш+тан, а-аш+пен т.б.

Бұл жерде алты форма, бір-ае сЈз бар.

СЈз формалары деп- сЈзді! лексикалые ма-ынасына еосымша грамматикалые ма-ыналарды жамайтын формаларды -ана айтамыз. Бұл түр-ыдан жазу (писать), жазушы (писатель) дегендер бір сЈзді! формалары болып саналмайды, Жйткені жазу – іс-Ўркетті кЈрсетсе, жазушы - жазу-а бейім адамды кЈрсетеді. Ал жаеы – жаесарае, келді-келеді-келсе десек, бұлар-грамматикалые формалар. Форма, Ўдетте, белгілі бір ма-ынаны білдіреді, ма-ынасыз форма жое. Ендеше, Ўр тїрлі грамматикалые ма-ыналарды білдіретін сЈз формаларын - грамматикалые формалар деп атаймыз. Мысалы: ек, егіізі, ексін, егейік- бұлар бір сЈзді! Ўр тїрлі грамматикалые формалары. Ал ек, егінше, егіс - бұлар ек деген тїбірден жасал-ан Ўр басаа сЈздер. жйткені со!-ылар Ўр басаа лексикалые ма-ыналарды білдіріп түр.

Формаларды! ішінде біреуі негізгі, ал еал-андары туынды формалар болады. Мысалы, атау септік-негізгі форма, еал-ан септіктер- туынды формалар. Туынды формалар негізгі формалардан жасалады. Екінші жае бұйрые рай формасы (жаз)- негізгі форма, ал ашые рай (жазда), шартты рай (жазса), еалау рай (жаз+-ы+мы келеді) – туынды формалар.

СЈз формаларды! екі тїрі бар: 1) синтетикалые формалар, 2) аналитикалые формалар.

1) СЈздіі синтетикалые формалары. СЈздіі синтетикалые формаларын аффиксация арылы жӱе ішкі флекция (дыбыстарыі алмасуы) арылы жасалады. Мысалы, стол-столы, а-ыл. table(Істел)-tables (Істелдер). Бұл сЈдердіі кЈпше формалары аффикстері арылы жасалып тұр. Аффиксация тӱсілініі префиксация, инфексация, суффиксация деген тірлері бар. Бұлар сЈздіі еай жерінен есылатынды-ымен ерекшеленеді.

жазае тілінде сЈздіі формалардыі жасайтын- жал-аулар (кЈптік, тӱуелдік, септік, жіктік). Олардыі кейбіреулері сЈз тудырушы ызымет атырады. Мысалы: тебеген, босса, жіресінен, егеу.

СЈздіі синтетикалые формалары ішкі флекция арылы да жасалады. Мысалы: а-ыл. man (ер, еркек) – men (ерлер, еркектер), нем. Gast (сонае) – Gaste (сонаета). Соґы сЈз ӱрі ішкі флекция, ӱрі аффиксация арылы жасал-ан.

2) СЈздіі аналитикалые формалары. СЈздердіі аналитикалые формасы дербес (атауыш) сЈз бен кЈмекші сЈздіі тіркесінен жасалады. Мысалы: келе жатыр. Бұр – екі сЈздіі тімен емес, екі форма емес, бір сЈздің кірделі (аналитикалые) формасы; бір тұтас грамматикалые бірлік. Кел дегенде лексикалые ма-ына бар, ал жатыр дегенде бұл жерде дербес лексикалые ма-ына жое. Ол алдыі-ы толые ма-ыналы дербес сЈзге тіркесіп о-ан осы шаетые ма-ына Істеп тұр. Бұл жа-ынан жатыр кЈмекші етістігініі ызыметі, келеді, келмек, келіпті, келген дегендердегі – еді,- мек, -і,- мек, -іпті, -ген аффикстердіі ызыметтерімен бірдей. Бұл аффикстердіі ызыметтері де -шаетые ма-ына ту-ызу. Орыс тіліндегі будет работать (келер шае) деген де аналитикалые форма. Оны работать - работал (Јткен шае)- работает (осы шае) дегендермен салыстырсае, бұл айтсанымыз дӱлендене тіседі. КЈмекші сЈз Јзініі грамматикалые таба-аты мен ызыметі жа-ынан сЈз тірлендіруші (форма тудырушы) морфема барабар ызымет атырады.

Грамматикалық категориялар

Грамматикалық категория грамматикалық мағына мен грамматикалық формамен тығыз байланысты. Өйткені біріншіден, грамматикалық мағына грамматикалық категорияның элементі ретінде өмір сүреді, сонына кіреді. Екіншіден, қандай бір грамматикалық категория болсын, ол кейінде екі түрлі формада көрінуі мүмкін. Мысалы, бір ғана септіктің формасы өздігінен септік категориясын құрай алмайды. Септік категориясы болу үшін, тілде атау септістен басқа ілік, барыс, жатыс, табыс ... т.б. септіктердің болуы шарт. Сонда ғана септік категориясы грамматикалық категория ретінде қанша алады. Жақ (1-жақ, 2-жақ,, 3-жақ) категориясы, шырай (жай, салыстырмалы, күшейтпелі шырай) категориясы туралы да осыны айту керек.

Сөйтіп, грамматикалық категория біртектес грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық формалардың жиынтығынаи құралады. Мұндағы "біртектес грамматикалық мағыналар" дегеніміз не? Ол - бір грамматикалық категорияның жалпы мағынасы (ер басқа емес) біреу ғана, -дсген сөз. Мысалы, шақ категориясы осы шақ, өткен шақ, келер шақ формаларында көрінгенімен, олардың мағыналары біреу ғана, яғни шақтық (мезгілдік, уақыттық) мағына. Біртектес шақтық мағыналар ер түрлі грамматикалық формалармен беріліп, жалпы грамматикалық шақ категориясын құрап тұр. Ендеше, "осы шақ категориясы", "өткен шақ категориясы", "келер шақ категориясы " деп атау қате. Ондай категориялар жоқ, бір ғана "шақ категориясы" деген бар. "Өткен шақ", "осы шақ" дегендер -грамматикалық мағыналар. Олардың әрқайсысына тән өзіндік формалары болады. Шақ категориясы бір шақтан емес, күллі шақтардың мағыналары мен формалардың жиынтығынан құралады.

Бұған қарап, белгілі бір грамматикалық категорияға кіретін грамматикалық мағыналардың бір-бірінен айырмашылықтары жоқ екен деп айтуға болмайды. Олардың айырмашылықтары да, ұқсас (ортақ) жақтары да

бар. Мысалы, жақ категориясына енетін I жақ, II жақ, III жақ дегендердің ұқсас жағы - жақтық мағынасы. Ал айырмашылықтары - I жақтың - мен, II-жақтың - сен, III-жақтың - ол дегендерді білдіретіндіктері.

Сөздің бір формасы бірден бірнеше грамматикалық категорияны білдіруі мүмкін. Мысалы: жазғыз деген сөздің формасында 3 түрлі грамматикалық категорияның элементтері бар. Олар: бұйрық рай, екінші жақ, өзгелік етіс. Бұған керісінше бір грамматикалық категория әр түрлі формамен берілуі мүмкін. Мысалы: студент+ке, студентк+е, студенті+не дегендердегі бір ғана барыс септігі әр түрлі формалармен (-ке, -е, -не) берілген. Бірақ бұлар әр басқа категориялар емес, бір ғана септік категориясы. Күшейтпелі шырай да бірде синтетикалық тәсіл арқылы (қып-қызыл) , бірде формасына қарап, оларды әр түрлі категория екен деп қалмау керек.

Белгілі бір грамматикалық категорияның дүние жүзіндегі барлық тілде болуы шарт емес. Ол грамматикалық категория бір тілде болғанымен екінші тілде болмауы мүмкін. Мысалы, орыс тілінде бар вид (совершенный вид, несовершенный вид) категориясы француз, неміс тілдерінде кездеспейді. Немесе қазақ тіліндегі тәуелдік категориясы орыс тілінде (славян тілдерінде) жоқ. Грамматикалық род категорияны орыс, неміс, француз тілдерінде бар, бірақ ол ағылшын тілі мен түркі тілдерінде ұшыраспайды.

Белгілі бір грамматикалық категория әр тілде әр түрлі дәрежеде көрінуі мүмкін. Мысалы, араб тілінде 3 септік болса, орыс тілінде - 6, қазақ тілінде - 7, эстон тілінде - 15 септік бар. Грамматикалық етіс категориясы көптеген тілдерде бар. Бірақ оның өзгелік етіс (каузатив) түрі түркі тілдері мен француз тіліне ғана тән. Ол славян тілдерінде кездеспейді. Орыс тілінде род категорияның я түрі болса, француз тілінде оның екі-ақ түрі бар (онда средний род жоқ).

Бұдан шығатын қорытынды: әр тілдің өзіне тән грамматикалық ерекшеліктері болады екен. Солай дей тұрсақ та, көптік, септік, жақ, шақ, рай, етіс категорияларының, көптеген тілдерге тән екендігін айтуымыз керек.

Грамматикалық категорияның көпшілігі белгілі бір сөз таптарына телулі болады. Мысалы, род, септік, көптік категориялары есімдерге тән болса, жақ, шақ, рай, етіс категориялары етістіктерге қатысты.

Сонымен, грамматикалық категория деп – біртектес грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық формалардың жиынтығын айтады. Грамматикалық категориялар – көптік, септік, жақ, шақ, рай, етіс, т.б. категориялар.

СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Синтаксистің негізгі қарастыратын мәселелері: сөз тіркесі мен сөйлем, олардың құрылымы мен түрлері, сөз тіркесі мен сөйлемдегі сөздердің байланысу тәсілдері мен формалары.

Сөз тіркесінің құрылымы

Сөз тіркесі сөздердің бір-бірімен тіркесіп қолдануынан жасалады. Сөз тіркесі жасалу үшін, оның құрамындағы сөздер мағыналық және грамматикалық жағынан байланысты айтылуы шарт. Мағыналық жағынан байланыс деп – сөздердің сөз табы ретіндегі жалпы категориялық мағынасын, ал грамматикалық жағынан байланыс деп – бір сөздің басқа бір сөзге грамматикалық жағынан бағыныштылығын айтамыз. Яғни сөз тіркесіндегі сөздер белгілі бір грамматикалық формада тұрып, олардың бірі-басыңқы (ұйтқы) жағдайда байланысады.

Сөз тіркесіндегі басты рольді оның басыңқы сыңары атқарады. Басыңқы сөздің қай сөз табынан болуының үлкен мәні бар. Өйткені сөз тіркесінің құрылымы оның құрамындағы ұйтқы сөздің қай сөз табына қатысты болуына қарай айқындалады. Мәселен басыңқы сөз зат есім болса, ол өзінің алдында тұрған анықтауыш сөздермен, яғни сын есім, сан есім, есімдік, есімшелермен

тіркеседі. Мысалы: **Ақылды адам, бес кітап, бұл бала, барар жол** т.б. Бұл сын есімдер басыңқы сыңар бола алмайды деген сөз емес. Сын есімдер де басыңқы сыңар бола алады. Бірақ сын есімдер басыңқы сыңар болғанда өзінің алдындағы есімдердің атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұруын керек етеді. Мысалы: **ақылға бай, тастан қатты, қулықты көргіш**. Етістіктер ұйтқы (басыңқы) сөздер ретінде өзіне бағынышты зат есімдермен де, үстеулермен де, көсемшелермен де, еліктеу сөздермен де тіркесе береді. Мысалы: **тауға шығу, ерте тұру, қадала қарау, бұрқ-бұрқ қайнау**.

Сонымен, сөз тіркесін құрастырушы сөздер бір-бірімен синтаксистік байланысқа түседі екен. Ол синтаксистік байланыстың тіл-тілде бірнеше түрі бар. Олар: қиысу, матасу, меңгеру, қабысу, жанасу.

Қиысу деп – басыңқы сөз бен бағыныңқы сөздің бір-бірімен жекелік-көптік жағынан, септік жағынан, род жағынан байланысуын айтамыз. Мысалы: орыс тілінде высокая гора – высокие горы, высокой горы – высоких гор. Немесе: он играл – она играла.

Қиысу орыс тілінде сөз тіркесіне де, сөйлемге де қатысты болса, қазақ тілінде ол тек сөйлемге қатысты. Мысалы: Мен келдім, сен келдің. Қазақ тілінде қиысу – сөз тіркесінің байланысы емес, сөйлем мүшелерінің байланысы. Ендеше оны предикативтік байланыс деп атау керек.

Қазақ тілінің екінші ерекшелігі – септік жалғаулары арқылы байланысуды қиысу демейді, оны матасу, меңгеру деп екі түрге бөліп қарастырады. Мысалы: Менің кітабым (матасу), кітаптан оқыдым (меңгеру).

Матасу – ілік жалғаулы сөз бен тәелдік жалғаулы сөздің байланысы. Мысалы: Менің кітабым, сіздің кітабыңыз. Мұнда басыңқы сөз тәуелдік жалғауында тұрады да, бағыныңқы сөз ілік септік жалғауында тұрып, анықтауыш қызметін атқарады.

Меңгеру деп – сөз тіркесі құрамындағы басыңқы сөз (етістік) бағыныңқы сөздің атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұруын керек ететін байланысты айтамыз. Мысалы: Киім+ді тазалау, ауыл+ға бару, үй+ден шығу, жолдасы+мен кездесу.

Қиысу деп – сөз тіркесі құрамындағы бағыныңқы сөз басыңқы сөзбен жалғаусыз, қатар тұру арқылы байланысуын айтамыз. Мысалы: Ағаш үй, ақ орамал, он дәптер, білген кісі, барлық адам.

Сөз тіркестерінің жалғаусыз байланысуының тағы бір түрі бар. Оны жанасу деп атаймыз. Егер қабыса байланысқан сөз тіркесінің басыңқы сыңары зат есім болса (мысалы: үй, орамал, дәптер, кісі, адам), жанаса байланысқан сөз тіркесінің басыңқы сыңары – етістік болады. Мысалы: кеше келу, жапалақтап жауу, қатты сүйсіну, екі жеу, сылқ-сылқ күлу.

Жанасудың қабысудан тағы бір ерекшелігі - қабысу тек қатар тұру арқылы байланысса, жанасу қатар тұрып та алшақ тұрып та байланыса береді. Мәселен **малшылар жайлаудан кеше келді** дегенді малшылар кеше жайлаудан келді , кеше малшылар жайлаудан келді деп « кеше» сөзінің сөйлемдегі орнын ортасына, басына, аяғына ауыстырсақ, **кеше келу** деген сөз тіркесінің байланысы бұзылмайды.

Сонымен, сөз тіркесі дегеніміз не?

Сөз тіркесі дегеніміз - мағыналық жақтан да, грамматикалық жақтан да өзара байланыста, бірлікте болатын, толық мағыналы кемінде екі сөздің синтаксистік тіркесі. Синтаксистік сөз тіркесі немесе еркін сөз тіркесі сөйлеу кезінде жасалады. Ал синтаксистік сөз тіркесіне ұқсас күрделі сөздер, басқа тіркестер, мәселен, атауыш сөз бен көмекші сөздің тіркесі және фразеологиялық тіркестер бұрыннан жасалған, даяр тұрған лексикалық единицалар ретінде қарастырылады да, олар сөз тіркесінің құрамына емін-еркін ене алады. Өйткені толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркестері, күрделі сөздер мен фразеологиялық бірлікте бір нәрсенің тұрақты атаулары. Олар номинативті қызмет атқарады. Мысалға *кәрі жілік*, *Жоғары Кеңес*, *Қазақстан Республикасы* дегендерді аламыз. Бұлар - күрделі сөздер. Олардың алдыңғы сыңарлары (кәрі, жоғарғы, қазақ) соңғы сыңарларының сапасын да, қасиетін де білдірмейді. Бұл сөздер өздерінің мағыналық дербестігінен айырылып, кейінгі сыңарларымен бірге, бір бүтін сөз ретінде ұғынылады. Ал синтаксистік сөз тіркесінің құрамындағы

бағыныңқы сыңарлар өздерінің мағыналық дербестігін сақтап, өзінен кейінгі сөздерді(басыңқы сыңарларды) анықтайды, толықтайды немесе пысықтайды.

Дәл осы сияқты, еркін сөз тіркесінің толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесінен де, фразеологиялық бірліктен де айырмашылығы бар. Айталық, көлге дейін (бару), тауға қарай (жүру) дегендерді алсақ, бұлар толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесінен жасалып тұр. Оларда басқа бір сөздің жетпей тұрғандығы, мағыналық жақтан аяқталмағандығы, тыянақты емес екендігі аңғарылады. Егер оларға бару, жүру деген толық мағыналы сөздерді қоссақ, сонда ғана олардан семантикалық тыянақтылығы бар сөз тіркестері жасалынады. Ал бұл сияқты тыянақтылық синтаксистік сөз тіркестірінің өз табиғатында бар.

Фразеологиялық сөз тіркестері де дәл осындай. Олар да бұрыннан жасалып қойған, даяр тұрған бірліктер ретінде еркін сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамына ене алады. Өйткені фразеологиялық бірліктерді құрамындағы сыңарлардың әрқайсысы әр басқа мағынаны емес, барлығы жиналып келіп, бір бүтін мағынаны білдіреді. Осыған орай белгілі бір фразеологиялық бірлік сөйлемде бір ғана мүше ретінде қызмет атқарады. Ал синтаксистік сөз тіркесінің құрамындағы сыңарлардың әрқайсысы сөйлемнің әр басқа мүшесі болады.

Сөйтіп, сөз тіркесі - кемінде екі дербес сөздің бағыныңқы-басыңқы байланыстың негізінде жасалған синтаксистік бірлік екен. Синтаксистік сөз тіркесінің күрделі сөз бен де, фразеологиялық сөз тіркестерімен де, толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесімен де сырттай ұқсас болғанымен, олардан түбірлі айырмашылықтары болады.

Енді синтаксистік сөз тіркестерінің түрлеріне келелік. Құрамына қарай сөз тіркестері:

I) жалаң сөз тіркесі, II) күрделі сөз тіркес және III) аралас сөз тіркес, - болып үшке бөлінеді. Бұлай бөлуде сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің саны емес, оның қандай байланыстардың (айталық қабысу, матасу т.б.) негізінде жасалғандығы ескеріледі.

Жалаң сөз тіркесі деп – сөйлемдегі сөздердің саны қанша екендігіне карамастан олардың бәрі сөз тіркесінің бір-ақ түрімен (айталық меңгеру немесе қабысу) байланысуын айтамыз. Мысалы: сөзді тыңдау - екі мүшелі, шөпті қораға тасу - үш мүшелі, шығарманы орысшадан қазақшаға аудару - төрт мүшелі тіркес. Бұлардың құрамындағы сөздердің бәріде меңгеру арқылы байланысқан.

Күрделі сөз тіркесі деп - бір ғана ұйтқы (басыңқы) сөзге келтіретін әр басқа байланыс түрлерінің (мәселен меңгеру мен жанасудың) жиынтығын айтамыз. Мысалы: Шығарманы қызығып оқу. Бұл- күрделі сөз тіркесі. Ол шығарманы оқу, қызығып оқу деген екі жалаң сөз тіркесіне құралған. Біріншісі - меңгеру, екіншісі - жанасу. Бірақ екеуі де бір ғана оқу деген ұйтқы сөзге келіп байласқан.

Ал аралас сөз тіркесі деп - әр басқа ұйтқы сөзге тірелетін әр түрлі байланыстардың жиынтығын айтамыз. Мысалы: Мазмұнды шығарманы қызығып оқу. Мұнда үш түрлі сөз тіркесі бар. Олар: 1) мазмұнды шығарма – қабысу; ұйтқы сөзі - "шығарма", 2) шығарманы оқу – меңгеру; ұйтқы сөзі - "оқу". Бұл үш түрлі байланыс екі ұйтқы сөзге тіреліп, бір күрделі тіркестің құрамында түйісіп тұр. Мұны аралас сөз тіркестері дейміз.

Сөйлемнің құрылымы

Сөйлем - ең басты тілдік бірліктердің бірі. Ол – коммуникативтік қызметі бар синтаксистік бірлік. Мұндағы "коммуникативтік" деген сөз – «бір нәрсе жайында хабар беру» дегенді білдіреді.

Сөйлем мен сөз тіркесінің айырмашылығы бар. Мысалы, жер жыртылды деген мен жер жырту дегенді салыстырып көрелік. Мұның біріншісі – сөйлем, екіншісі – сөз тіркесі. Сөйлем – бірдеме жайында хабар береді. Ал сөз тіркесі – бір нәрсені атайды. Бұл сөйлем – коммуникативтік қызмет, ал сөз тіркесі – номинативті қызмет атқарады деген сөз.

Демек, сөйлемнің өзіне тән құрылымдық үлгісі болады екен. Ол үлгі – бастауыш-баяндауыштық құрылым, яғни предикативтілік қатынас.

Сөйтіп, сөйлем дегеніміз – құрылымдық үлгісі бар синтаксистік бірлік. Ол бірдеме жайында хабарлайды, яғни ол коммуникативтік қызмет атқарады. Осы тұрғыдан қарағанда тілімізде кездесетін Қап! Бәрекелді! Жаксы. Алло! Немене? Кеш жарық! Рахмет! Жоқ. Бар. Иә. Ей, жігіттер! – деген сияқты айтылыстар (высказывание) сөйлем бола алмайды. Өйткені бұларда бастауыш-баяндауыштық құрылым жоқ және олар бір нәрсе жайында хабар бермейді.

Сөйлемге тән белгілердің бірі – интонация. Өйткені кез келген сөйлем белгілі бір интонациямен айтылады. Сондықтан да, сөйлем жеке сөз бен сөз тіркесінен құрылымдық үлгісі жағынан ғана емес, интонациясы жағынан да ажыратылады.

Беретін хабарының мақсатына қарай сөйлемдер екі топқа бөлінеді. Оның бірі – хабарлы сөйлемдер, екіншісі – сұраулы сөйлемдер.

Хабарлы сөйлем бір нәрсені хабарлау үшін жұмсалып, хабарлау интонациясымен айтылады. Мысалы: Жолаушылар Ақшоқыдан шықты. Ал сұраулы сөйлем бірдеме жайында хабар алу үшін жұмсалып, сұрау интонациясымен айтылады немесе сұрау есімдіктері (кім? не?) мен сұраулық демеуліктердің (ма/ме) бірі енгізілу арқылы жасалынады. Мысалы: Кімдер Ақшоқыдан шықты? Немесе: Жолаушылар Ақшоқыдан шықты ма?

Хабарлы сөйлем де, сұраулы сөйлем де интонациялық тәсілдер арқылы лепті сөйлемге айналуы мүмкін.

Мұндайда лепті сөйлем эмоциональды-экспрессивті қасиетке ие болады да, адамның көңіл күйіне байланысты жайларды, мысалы, қуану, шаттану, шошу, күдіктену, еркелету т.б. білдіреді. Бұларды білдіру үшін сөйлемде арнаулы модаль сөздер мен одағай сөздер де қолданылады. Мысалы: Бәрекелді (айналдарайын-ай), жолаушылар Ақшоқыдан шығыпты ғой (шықты дей ме?).

Сөйлемдер өзін құрастырушы компоненттерінің арасындағы байланыс салалас байланыс және құрмалас сөйлем болып екі топқа бөлінеді. Жай сөйлем сөз тіркестерінен жасалса, құрмалас сөйлем екі не үш жай сөйлемнен жасалады.

Құрмалас сөйлем компоненттерінің арасындағы байланыс салалас байланыс түрінде болуы мүмкін. Осыған орай құрмалас сөйлемдер 1) салалас құрмалас сөйлем, 2) сабақтас (бағыныңқылы) құрмалас сөйлем және 3) аралас құрмалас сөйлем болып, үш топқа жіктеледі.

Салалас құрмалас сөйлем деп – құрастырушы компоненттері салаласа байланысқан сөйлемді айтамыз. Сабақтас құрмалас сөйлем деп – құрамындағы компоненттерінің бірі екіншісіне бағына байланысқан сөйлемді айтамыз. Ал аралас құрмалас сөйлем деп – құрмаластың үш не төрт сөйлемнің бірі екіншісімен салаласа, ал екіншісі үшіншісімен сабақтаса байланысқан құрмалас сөйлемді атаймыз.

СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ

Бұған дейін біз жалпы тіл білімінің мәселелерін сөз еттік. Дәл осы сияқты жалпы тілдерге ортақ сөз таптары туралы да сөз етуге болады. Біз ендігі жерде жалпы тілдерге ортақ сөз таптары туралы сөз етпекшіміз. Оны сөз таптарының жалпы теориясы (общая теория частей речи) деп атауға болады.

Сөз таптарының теориясы не үшін керек?

Сөз таптарының жалпы теориясы таза практикалық міндеттерді шешу үшін, яғни тілдердің ғылыми грамматикаларын жасау үшін, көптеген тілдерге тән, жалпылама ортақ жайларды айқындау үшін қажет.

Сөз таптарының шығуы мен дамуы

Бірсыпыра зерттеушілер сөз таптарының шығуын сөйлем мүшелерімен байланыстырады. Мысалы, акад. И.И.Мещанинов өзінің «Сөйлем мүшелері мен сөз таптары» (М.,1945) деген кітабында былай деп жазды: «Сөйлемде зат есім – бастауыш немесе толықтауыш, сын есім – анықтауыш, үстеулер – пысықтауыш, етістіктер – баяндауыш ретінде жұмсалады. Олай болса, сөз таптары сөйлем мүшелері болу арқылы бөлініп шықты, жасалынды», - дейді (203-б).

Сөз таптарының сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалып барысында жасалғандығы рас. Бірақ ол бірден бола салған жоқ. Тарихи даму барысында біртіндеп жасалып қалыптасты. Бұл ойды тіл білімінің белгілері А.А.Потебня мен В.М. Жирмунскийлер де жақтайды.

Мәселен А.А.Потебня: «Сын есімдер зат есімдерден бөлініп шықты. Зат есімнен сын есімнің бөлініп шығуы дегеніміз – зат есімнің атрибутивті мүше (анықтауыш) ретінде қолданылуы» - деп жазды өзінің 1899 жылы шыққан «Из записок по русской грамматике» деген еңбегінде (3-бөлім, 77,86б).

Көне дәуірде зат есімдер мен сын есімдердің жігі ажырамаған. Мысалы, жас, көк сөздерінің әрі зат есім, әрі сын есім болуы сол көне құбылыстың ізі екендігін көрсетеді. Тілімізде әрі зат есім, әрі сын есім болатын сөздер ғана емес, әрі зат есім, әрі етістік болатын сөздер де бар. Мысалы: көш, той, ой, ық, ыстық, жарық, салқын, суық. Кейде тіпті бір сөздің өзі үш түрлі сөз табына жатуы мүмкін. Мысалы: ауыру – зат есім (ескі ауру), ауыру – сын есім (ауру жүрек), ауыру – етістік (ауырып қалды). Бұлар – лексика-грамматикалық омонимдер. Бұлардың зат есім сыңары – зат есімдерше, сын есім сыңары – сын есімдерше, етістік сыңары – етістіктерше түрленеді, солардың әрқайсысына тән категориялармен сиптатталады.

Бұл нені көрсетеді?

Бұл – зат есімдер мен сын есімдердің, етістіктердің, үстеулердің тілдің даму барысында біртіндеп жігі ажырап, дербес лексика-грамматикалық

категориялар ретінде қалыптасқандығын көрсетеді. Яғни сөздер қолданылуының, атқаратын қызметіне қарай сараланады, топтасады. Осылайша дамудың барысында сөз таптары жасалады.

Сөз таптарының бірден пайда болмай, тілдің тарихи даму барысында біртіндеп жасалатындығын үстеулердің сөз табы ретінде қалыптасуынан да көрінеді. Мысалы: қазақ тілінде босқа, зорға, бірге (барыс); кейде, қапыда, бірде (жатыс); жүрісінен, кенеттен, бірден (шығыс); жайымен, ретімен (көмектес); орыс тілінде: вечером, порой, издавна, вплотную т.б. Бұлар үстеулер. Олардың түбірлері – зат есімдер (қапы, жайы, реті), сын есімдер (бос, зор), сан есімдер (бір), есімдіктер (кей). Бұл есім сөздерге септік жалғаулары жалғанып, пысықтауыш қызметінде жұмсалып барысында олар үстеулерге айналған. Көрсетілген үстеулердің құрамындағы септік жалғаулары сол сөздердің айрылмайтын бөлшегіне айналып, әбден көнеліп кеткен. Оларды сөздердің түбірінен бөліп алып қарастыруға болмайды. Олар түбірге сіңісіп кеткен. Сөйтіп, сөз тұтастай лексикаланып, пысықтауыштық қызмет атқарып, басқа сөз табына айналған.

Яғни есімдіктерден үстеу сөздер жасалуы үшін үш түрлі шарт керек екен. Олар: 1) есім сөздерге септік жалғауларының біреуі жалғанып, оның әбден орнығып қалыптасуы және көнеленуі; 2) олардың мағына жағынан әуелгі төркіндерінен алшақтауы; және 3) пысықтауыш қызметінде жұмсалынуы.

Қазақ тілінде көсемше формалы етістіктердің пысықтауыш қызметінде үнемі жұмсала келіп, әбден қалыптасуынан және ондай формалардың көнелуінен жасалған үстеулер де бар. Мысалы: аздап, аз-аздап, қайыра, жағалай, таласа-тармаса т.б. Бұлардың көсемшелерге тек форма жағынан ғана ұқсастығы бар. Әйтпесе олар – үстеулер.

Олардың үстеу екендіктерін мыналардан көруге болады : 1) бұларға тікелей жіктік жалғаулар жалғанбайды; 2) олар сөйлемде баянды болып қызмет атқармайды; 3) бұл сөздерде етістіктерге тән шақтық, жақтық т.б. қасиеттері жоқ; 4) бұлар сөйлемде тек пысықтауыш болып қызмет атқарады;

5) бұларға етістіктерге жалғанатын болымсыздық жұрнағы (ма/ме) қосылмайды.

Қазақ тіліндегі сүзеген, тебеген, қабаған, жатаған тәрізді сөздер формасы жағынан – есімшелер. Бірақ бұлар тілдік табиғаты жағынан – сын есімдер. Өйткені олар ұдайы анықтауыш қызметінде жұмсала келіп, өздерінің есімшелік мағыналарынан айырылып қалған да, сын есімдерге айналып кеткен.

Сөз таптарының бір-біріне ауысу сөзін лексикалық мағынасының өзгеруі мен тағыз байланысты. Лексикалық мағынада өзгеріс болмай тұрып, бір сөз табының басқа бір сөз табына алмасуы мүмкін емес. Мәселен, жоғарыда айтылғандай, ауыру деген тұйық етістік семантикалық жақтан дами келіп, бұл күрде сын есім мағынасында да (ауру адам), зат есім мағынасында да (ауруды емдеу) қолданыла береді. Қазір зат есім болып қалыптасып кеткен егеу, көсеу, бояу, жабу деген сөздерде тұйық етістіктердің субстантивтенуінен жасалғандар. Бұл сөздер, сонымен бірге етістік өалпында сақтап қалған. Сондай-ақ, батыр, ер, қарт деген сын есімдер субстантивтеніп, зат есім түрінде де қолданылады.

Сөйтіп, сөз таптары бір-біріне ауысып жатады. Ол ауысу сөздердің лексикалық мағыналары мен грамматикалық мағыналарының өзгеруі нәтижесінде іске асады. Қай сөз табының қай сөз табына ауысуына қарай ғылымда олардың атаулары әр түрлі болады. Мысалы, басқа сөз табы зат есімге ауысса, оны субстантивтену (ор. больной, ученый, трое), сын есімге ауысса – адъективтену (қашаған, сүзеген), есімдікке ауысса-прониминалдану (біреу келіп кетті), үстеуге ауысса – адвербиалдану (күнде, кешке, босқа, лажсыздан, қайта, жата-жастана), етістікке ауысса – вербалдану деп атайды.

Шылаулар да бір кездері жеке-дара қолданылатын дербес мағыналы атауыш сөздердің кейбіреулерінің мағыналары солғындап, дербестігінен айырылып, көмекші сөздерге айналуы нәтижесінде бірте-бірте қалыптасты, сөйтіп, жеке категория болды. Мысалы: шейін (шей+ін), сияқты (сияқ+ты), бойы (бой+ы), жөнінде (жөн+ін+де), шамалы (шама+лы) деген септеулік

шылаулар есімдермен тектес, ал дейін (де+й+ін), қарай (қара+й) тәрізді септеуліктер шылаулар етістіктермен тектес.

Қорыта келгенде, сөз таптары бірден емес, тілдің тарихи даму барысында біртіндеп сараланды, дамыды. Олардың әрқайсысы өзіндік жалпы категориялы мағынаға ие болады. Морфологиялық жағынан тұлғаланады. Сөз тудырушы және сөз турлендіруші арнайы формаларға ие болып, сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызмет атқаруға икемделеді.

Сөз таптарының топтастырылуы

Тіл білімінде сөз таптарының табиғаты жайында өр түрлі көзқарастар бар. Мәселен, А.А.Потебня, А.А.Шахматов, И.И.Мещанинов, В.В.Виноградов сияқты ғалымдар сөз таптарын лексика-грамматикалық категория деп қарайды. Бұлардың пікірінше, әрбір сөз тобының мағынасы сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасының жиынтығынан құралады.

Ф.Ф. Фортунатов болса сөз таптарын морфологиялық-грамматикалық (формальды-грамматикалық) категория деп қарайды. Ол сөздерді алдымен "түрленетін" және "түрленбейтін" (үстеу) сөздер деп топтастырады да, түрленетін сөздерді "септелетін" (зат есімдер), "жіктелетін" (етістіктер) сөздерден іштей тағы да жіктейді.

О.П.Суник пен А. А.Реформатскийлер сөз таптарын таза грамматикалық категория ретінде қарастырады. Мәселен, О.П.Суниктің пікірінше, тіл білімінде сөз таптарын топтастыруда негізге алынып жүрген заттылық (зат есімдерге тән), анықтаушылық немесе атрибутивтік (сын есімдерге тән), іс-әрекеттік немесе процессуальдық (етістіктерге тән) мағыналарды жалпы грамматикалық мағыналар деп қарап, бұларды басқа сөз таптарынан ажырататын белгілер деп есептейді.

Біздің ойымызша, сөз таптарын лексика-грамматикалық категория деп қарайтын ғалымдардың пікірлері дұрыс. Өйткені сөз таптары, шындығында

да, бір-бірінен тек грамматикалық жағынан ғана емес, сонымен бірге олар лексикалық мағынасы жағынаи да ажыратылады. Мәселен, зат есімдерге тән мағына - заттылық мағына, сын есімдерге тән мағына - атрибутивтік мағына, етістіктерге тән мағына - процессуальдық мағына. Бұлар -олардың сөз табы ретіндегі мағыналары. Бұл мағыналар әр сөз табына енетін күллі сөздердің бәріне ортақ. Сөз таптарына тән категорияларды (жалпылама ортақ) мағынаны сөздің лексикалық мағынасымен де, оның грамматикалық мағынасымен де шатастыруға болмайды. Сондықтан да, бұл мағына, яғни сөз таптарына тән жалпылама ортақ мағына тіл білімінде - жалпы категорияларды мағына деп аталынады (Ол сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасының жалпылану арқылы бірігуінен жасалады).

Сонымен, сөз таптары бір-бірінен, біріншіден, жалпы категорияларды мағыналары жағынан ажыратылады, екіншіден, олар өздеріне тән грамматикалық белгілері арқылы (көптелу, жіктелу деген сияқты) ажыратылады. Грамматикалық белгілердің өзі екі түрлі. Оның бірі морфологиялық белгі, екіншісі - синтаксистік белгі.

Морфологиялық белгінің қатарына сөз тудыру формалары (жұрнақтар) мен сөз түрлендіру формалары (жалғаулар) енеді. Мысалы: етікші, өнім -зат есімдер; денелі, тұзды, айтқыш, тапқыш - сын есімдер; тағала, шегеле, қана, өрте - етістіктер. Бұлар - сөз тудырушы аффикстер арқылы жасалған сөздер. Ол аффикстер әр сөз табына телініп, олардың грамматикалық белгісі ретінде қызмет атқарып тұр. Ал үйлер, қадаға, кішірек, келдік, барса деген сөздер сөз түрлендіруші формалар арқылы жасалғандар. Бұл сөздердегі жалғаулар да жоғарыдағы жұрнақтар сияқты бір сөз табын екінші сөз табынан ажыратуға себепші болып тұр. Мысалы, осы сөздердегі -лар, -ға жалғаулары зат есімдерге тән болса, -рек сын есімге тән. Ал -ді+к пен -са жалғаулары етістіктерге тән. Бұлар - тиісті сөз таптарын сипаттайтын морфологиялық белгілер.

Сөйтіп морфологиялық белгі дегеніміз - бір сөз табындағы сөзді басқа сөз табындағы сөзден ажырататын грамматикалық формалардың белгі лі бір

жүйесі. Ал синтаксистік белгі дегеніміз - белгілі бір сөз табына қатысты сөздердің сөйлемдегі қызметі яғни сөйлем мүшесі болу қызметі мен олардың басқа сөздермен тіркесу қабілеті. Айталық, зат есімдер сөйлемде етістіктермен тіркеседі де, бастауыш қызметін атқарады. Бұл оның жалпы категориялы мағынасы - заттылық мағына екендігінен байланысты.

Сын есімдер зат есімдермен емін-еркін тіркесе алады. Бұлай болуы заңды да. Өйткені сапа әрқашан затқа телулі болады. Осыған орай сын есімдер анықтауыш қызметінде, ал зат есімдер бастауыш немесе толықтауыш қызметінде жұмсалады. Бұл жердегі бағынышты мүше - сын есімдер.

ҮстБұлардың сөйлемдегі негізгі қызметі - пысықтауыш болу. Олар етістіктермен тіркесіп (олардың алдында тұрып), іс-әрекеттің сынын, мезгілін, күйін білдіреді. Етістіктердің негізгі қызметі сөйлемде баяндауыш болу. Ол бастауыштың қимылын, іс-әрекетін білдіреді.

Бұл айтылғандарға қарап, зат есім тек бастауыш пен толықтауыш, сын есім - анықтауыш, үстеу - пысықтауыш, етістік - баяндауыш болудан басқа ешқандай сөйлем мүшелері бола алмайды екен деген ұғым тумасқа тиісті. Олар қолданылу ыңғайына қарай сөйлемде кез келген мүше бола алады. Бірақ жоғарғылардан басқа қызмет атқаруы - оларға тән басты қызмет емес, қолданылу ыңғайына қарай туған, екінші қатардағы қызметі.

Қорыта айтқанда: сөз таптары бір-бірінен 1) жалпы категориялы мағынасы, 2) морфологиялық және 3) синтаксистік белгілері арқылы атқарылады.

Таәырыпты бекіту ішін сұрастар:

1. Морфема дегеніміз не? Оларға не жатады?
2. Морфемалардың қандай түрлерін білесің?
3. Морфологиялық ұғымдарға не жатады?
4. Аффикстік морфемалардың қандай түрлері бар?
5. Түбірдің қандай түрлерін білесің?
6. Түбір мен негіздің айырмашылығы неде?
7. Морфемалар қандай мағыналарды білдіреді?

8. Дүние жүзі тілдерінде жұрнақтардың қандай түрлері бар?
9. Жалғау мен жұрнақтың айырмашылығы неде?
10. Артикльдер мен префикстер қандай тілдерге тән?
11. Грамматика нені зерттейді?
12. Грамматикалық бірліктерге не жатады?
13. Қандай грамматикалық тәсілдер бар? Олардың бір-бірінен айырмашылығы?
14. Қандай грамматикалық формалар бар? Олардың айырмашылықтары?
15. Қандай грамматикалық категориялар бар? Олардың бір-бірінен айырмашылығы?
16. Грамматикалық мағыналардың қандай түрлерін білесің?
17. Грамматикалық мағына мен лексикалық мағынаның қандай айырмашылықтары бар?
18. Сөз формаларының қандай түрлерін білесің? Олардың ерекшеліктері?
19. Ішкі және сыртқы флекция тәсілдеріне нелер жатады?
20. Каузатив қай тілдерге тән?
21. Сөздердің қандай сапалық өзгерістерін білесің?
22. Синтаксистік сөз тіркесінің белгілері?
23. Синтаксистік сөз тіркесінің өзі тектес басқа тіркестерден айырмашылығы?
24. Сөз тіркесінің қандай түрлері бар?
25. Байланыстың түріне қарай сөз тіркестерінің жіктелінуі
26. Басыңқы сөздің санына қарай сөз тіркестірінің жіктелінуі
27. Сөйлемге қандай белгілер тән?
28. Сөйлем болу үшін қандай шарттар керек?
29. Сөйлем мен сөз тіркесінің қандай айырмашылықтары бар?
30. Сөздің жалпы категориялы мағынасы дегеніміз не?
31. Сөз таптарына қандай белгілер тән?
32. Сөз таптарының қайсысы бұрын шықты?

ТІЛДЕРДІҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨЗАРА ӘСЕРЛЕРІ

Тілдің шығуы

Тілдің шығуы туралы сөз еткенде, ең алдымен, екі түрлі мәселені бір-бірімен ажыратып алу керек. Бірі - жалпы адам баласы тілінің шығуы, екіншісі - жеке, нақтылы тілдердің (мысалы, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің) шығуы туралы мәселе. Бұл екі мәселені бір-бірімен шатастырмаған жөн.

Адамзат тілінің шығуы сонау көне заманға, яғни алғашқы адамдардың пайда болу заманына барып тірелсе, жеке тілдердің шығуы содан кейінгі дәуірлерде болған нәрсе.

Тілдің шығуы туралы мәселе әр түрлі ойшылдардың назарын баяғыда-ақ өзіне аударып келген. Олар бұл мәселе туралы түрлі-түрлі пікірлер мен жорамалдар айтып, сан қилы байымдаулар жасады.

Сондай жорамалдардың бірі - дыбысқа еліктеу теориясы. Бұл теория ежелгі грек философиясынан басталады. Ол әсіресе 11-19 ғасырда кең өріс алды. Мұның өкілі - неміс философы Г.Лейбниц (1646-1716). Аталған теория тілдің шығуын былайша түсіндіреді: алғашқы адамдар жануарлардың дауыстарын, құстың сайрауын естіп, соларға еліктеуден әр түрлі дыбыстарды шығарған. Содан алғашқы сөздер жасалып, олар заттардың атауына айналды дейді.

Түрлі тілдерде қарқ-қарқ, мияу-мияу, тарс-тарс еліктеуіш сөздер бар екені рас. Бірақ бұған қарап тіл тек дыбысқа еліктеуден шықты деуге болмайды. Өйткені табиғатта дыбыс шығармайтын заттар да көп екені, олардың да атаулары бар екендігі даусыз.

Бұл теория тілдің пайда болуының әлеуметтік себебін ескермеді. Дыбысқа еліктеу теориясын жақтаушылар тілді "табиғат сыйы" деп қарайды. Ал шындығында тіл қоғамның жемісі. Ол қатынас жасау қажеттілігінен туған.

Тілдің шығуы туралы екінші теория - эмоциональды теория. Бұл теория 18-19 ғасырларда кең тараған. Оның жақтаушысы Ж.Ж.Руссо (1712-1778). Ол "бір нәрсеге құштарлық алғашқы" сөздерді шығарды, - деп жазды. Бұл да қате теория болатын.

Ж.Ж.Руссоның "эмоциональды теориясы" (19-20 ғасырларда) одағай теориясына келіп ұласты. Одағай теориясы бойынша, алғашқы адамдар айналадағы заттармен танысқанда өздерінің алған әсерлерін еріксіз шығарылған дыбыстар арқылы, яғни одағайлар арқылы білдірген. Сол эмоцияны білдіретін әр түрлі "еріксіз шығарылған дыбыстар" әлгі заттардың атауларына айналып, осыдан келіп тіл пайда болған.

Одағай теорияларын жақтаушылардың бірі - орыс лингвисті Д.Н.Кудрявский (1887-1920). Ол: "одағайлар адамның ең алғашқы сөздері еді. Алғашқы сөздерде дыбыс пен мағына бір-бірінен бөлінбеген, бір тұтас болатын. Кейіннен олар бір-бірінен ажырасты", - дейді. Бұл теория да қате. Оның қателігі мынада: Тілдердегі одағайлар әр түрлі эмоцияны білдіреді, бұл- рас. Бірақ сол одағайлар олардың аты болып саналмайды. Тіл-тілде эмоцияны білдіретін сөздерге қарағанда, эмоцияны білдірмейтін сөздер әлдеқайда көп. Мұның өзі түсінікті де. Өйткені, тіл эмоцияны ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге. ең бастысы, қатынас құралы, пікір алысудың құралы ретінде қызмет атқарды. Тіл пайда болғанда қатынас құралы, пікір алысудың құралы ретінде пайда болған. Бұл теорияның иелері тілдің қоғамдық табиғатына мән бермеген.

Тілдің шығуы туралы теориялардың тағы бірі - қоғамдық шарттасу теориясы. Бұл теория бойынша алғашқы адамдар сөздерді өзара келісе отырып (шарт жасасып), таңдап алған. Осыдан келіп тіл жасалған дейді. Тіл туралы келісу, шарттасу үшін, ол адамдардың бұрыннан тілі болуы керек қой. Олай болса, бұл теория да ешбір дәлелсіз.

Тілдің шығуы туралы бесінші теория - еңбек айқайы теориясы деп аталады (Мәселен, ауыр нәрсені көтергенде "ауп" дейміз ғой). Ол 19 ғ. шықты. Оны жасаушы - Людвиг Нуаре деген философ. Бұл теория бойынша,

тіл алғашқы адамдардың еңбек ету кезінде шығарған рефлексті айқайларының негізінде пайда болған. Бұл теория да қате. Өйткені, тіл - қатынас құралы ретінде ғана шығады.

Адамзат тілінің пайда болу теориясының ғылыми негізін К.Маркс пен Ф.Энгельс жасады. Олар: "Тіл де сана сияқты басқа адамдармен қатынас жасау мұқтаждығынан және қажеттілігінен туды"-дейді ("Неміс идеологиясы; Шығ. 3 т. ,29 б.). Яғни мұнда, біріншіден тіл мен сананың (ойлаудың) бір-бірімен тығыз байланыстылығы және олардың бір мезетте шыққандығы, екіншіден, тілдің адамдардың бір-бірімен қатынас жасау қажеттілігінен келіп пайда болғандығы айтылған.

Тілдің шығуы туралы мәселе Ф.Энгельстің "Маймылдың адамға айналу процесіндегі еңбектің ролі", "Семьяның, жеке меншіктің шығуы" деген еңбектерінде ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданып, бұл мәселе жайында материалистік теория әрі қарай дамытыла түсті. Ол еңбектерде тілдің шығуы жалпы адам баласының пайда болу мәселесімен тығыз байланыста қарастырылады.

Әуелі еңбек, онан соң тіл, екеуі екі жақтап адам баласы миының дамуына күшті әсер етті. Ал мидың дамуы ойлаудың дамуына өсер етті. Ойлаудың (сананың) дамуы өз тарапынан еңбек пен тілге, олардың дамуына тағы да әсерін тигізді. Еңбек процесінде адам баласы қоғамның тууы -бұл үшеуінің (еңбек, тіл, сана) әрі қарай дами беруіне мүмкіндіктер мен жағдайлар жасады.

Қорыта келгенде, ұжымда бірлесе еңбек ету әрекеті өзара қатынас жасау қажеттілігін тудырды. Осыдан біртіндеп алғашқы сөздер туады, тіл мен ой пайда болады. Тіл мен ойлаудың шығуын алғашқы адамдар ұжымынан бөліп қарауға болмайды. Тіл еңбекпен бірге ұжымда туды. Тілдің пайда болуы ойлаудың пайда болуымен, тілдің дамуы ойлаудың дамуымен тығыз байланыста болады.

Тілдің дамуы

Тіл - қоғамдық құбылыс. Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты болады.

Қоғам пайда болғаннан бері тіл қоғамға қатынас құралы ретінде қызмет етіп, оның дамуымен бірге дамып келеді. Қоғам және оның дамуы тілдің дамуына әсер етпей тұра алмайды. Солай бола тұрса да, тілдің дамуы қоғамның даму заңдары бойынша емес, өз заңдары бойынша дамиды.

Тілдің дамуы туралы бірнеше қате көзқарастар болды. Мысалы, Н.Я.Марр тіл дамуының әр түрлі сатысы бар және ол сатылардың әрқайсысы белгілі бір қоғамдық формацияға сай келеді деп есептеді. Ағайынды Шлегельдер мен Гумбольдттың тілдің өткен дәуірін - классикалық дәуір, тілдің гүлденіп дамыған дәуірі, ал бергі дәуірлер тілдің азу, бүліну дәуірі деп есептелген. Бұлар ешбір шындыққа жанаспайтын, мүлдем қате көзқарас.

Неміс лингвисті Август Шлейхер тілдің дамуының өсімдік пен хайуанаттардың өсіп дамуынан айрмашылығы жоқ,- деп есептейді. Шлейхердің пікірінше, тіл биологиялық организм сияқты туады, өседі, қартайды; ақырында өледі. Бұл да қате көзқарас. Тіл - биологиялық құбылыс емес, қоғамдық құбылыс. Осылай болғандықтан бұл екеуінің даму жолдары әр басқа. Тілдің дамуының өзіне тән заңдылықтары бар; тірі организмдердің дамуының өзіне тән заңдары бар. Демек, бұл екеуін бірдей деп есептеу қате.

Сонымен, тіл дамиды екен. Ендеше оның даму жолдары қандай?

Н.Я.Марр тілдің сатылық даму теориясын ұсынып, тілдің ескі сападан жаңа сапаға көшуі, яғни дамуы революция жолымен, анықтап айтқанда, бар тілді жойып жіберіп, жаңа тіл жасау жолымен болады деп есептеді. Бұл қате теория болатын. Тілдің дамуы - бар тілді жойып, жаңа тіл жасау жолымен емес, бар тілдің негізгі элементтерін дамыту, жетілдіру жолымен, яғни эволюция жолымен, ішкі даму қолымен болады.

Тілдің ішкі даму заңдарына келмес бұрын, алдымен, тілдің заңдары - жалпы заңдар (общие законы) және жеке заңдар (частные законы) болып екіге бөлінетіндігін айтып алуымыз керек.

Жалпы заңдардың қатарына тілдің әр түрлі құрылымдық элементтерінің даму қарқынының біркелкі болмауын жатқызуға болады. Мысалға тілдің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын алалық. Бұлардың даму қарқыны біркелкі емес. Сөздік құрам өзгеріске өте-мөте бейім болады. Ол қоғамдағы өзгерістерді тез қабылдайды. Ал грамматикалық құрылыс өте баяу өзгереді. Бұл - тіл атаулының барлығына бірдей тән, күллісіне ортақ жалпы заң.

Осылай бола тұрса да, бұл ортақ заңның әр түрлі нақтылы тілдерде жүзеге асуы түрліше болуы мүмкін. Өйткені ол тілдердің өздеріне тән заңдары болады. Сондықтан, күллі тілдерге ортақ заң жеке тілдерде өзінше дамуы орынды. Мұндай заңдарды тіл дамуының жеке ішкі заңдары деп атайды. Ал дамуының жеке заңын оның барлық саласынан, атап айтқанда: лексикасынан да, грамматикасынан да, фонетикасынан да табуға болады. Мысалы, сингармонизм заңы бүкіл түркі тілдерін фонетикасына ортақ. Бірақ сингармонизмнің түрлері әрбір түркі тілдерінде әр түрлі. Айталық, ерін сингармонизмі қазақ, қарақалпақ тілдеріне қарағанда, алтай, қырғыз тілдерінде әлдеқайда басым.

Тілдің фонетикасында, лексикасында, грамматикасында әр түрлі өзгерістер жасалып, тіл ұдайы даму күйінде болады. Мысалы, лексикологияда кейбір ескірген сөздер шығып қалып, оның есесіне көптеген жаңа сөздер қосылып отырады немесе сөздердің мағыналары өзгеріп жатады; шет тілден сөз ауысып келуі де мүмкін.

Грамматикада да сондай. Лексикаға қарағанда баяу болса да, тілдің грамматикасы саласында да өзгерістер болып, оның грамматикалық құрылысы жетіліп отырады. Мысалға босқа, зорға деген үстБүлер есім сөздерге ба-рыс септігінің қосылуынан жасалған. Сондай-ақ, қазіргі кезде қабаған, төбеген тәрізді сөздер сын есім болып саналады.

Өзгеру мен дамудың барысында дербес сөздердің көмекші сөздерге, ал көмекші сөздердің аффикстерге айналуы - әрбір тілдің тарихында кездесетін құбылыс. Бұл ретте бара дар, жүре дүр тіркестерінен барады, жүреді формаларының, бара тұрған, келе тұрған тіркестерінен есімшенің баратын, келетін формаларының жасалуын мысалға келтіруге болады.

Тілдің даму барысында кейбір аффикстердің ықшамдалғанын байқаймыз. Мысалы: айтқанын > айтқам, айтамын / барғаным^ барамын > барам т.б. Осылайша ықшамдалу сөз тіркестерінде де болады. Олар келе-келе бір-бірімен кірігіп, бір сөзге айналып кетеді, Мысалы: бұл күн > бүгін, бұл йыл/жыл > биыл, алып бер > әпер.

Қазіргі қазақ тілінде баяндауышы жатыс жалғаулы тұйық етістіктен жасалған сөйлем түрі бар. Мысалы: Ауыл шаруашылығы жекешелендіруде, бірінші семестр өтуде. Мұндай сөйлем бұрын болмайтын. Болса, жекешелендіріліп жатыр, бірінші семестр ет+іп жатыр болып келетін. Жоғарғыдай баяндауыш формасы кейінгі кезде жасалып қалыптасқан.

Жай сөйлемнің инверсиялы түрі де кейінгі кездің жаңалығы. Мысалы; Сөйлеп тұрған Алматы; берілді осы анықтама (справка), т.б. Тілдерде неге мұндай өзгерістер болады? Оның себептері көп. Соның бірі - тілдердің қарым-қатынасы, өзара әсері.

Тілдердің өзара әсерлері

Тілдердің өзара әсері екі түрлі жолмен болады. Бір жолы - тоғысу түрінде, екінші жолы - тілдік элементтердің (сөздердің, сөйлем құрылысының) енуі түрінде.

Тілдердің тоғысу (этникалық топтардың бірігуі) процесінде субстрат деп аталатын құбылыс пайда болады. Бұл құбылыстың нәтижесінде жеңген тіл жеңілген тілден сөздер мен жеке дыбыстарды, кейбір морфемаларды қабылдайды. Сөйтіп, субстрат дегеніміз - жеңген тілдегі жеңілген тілдің элементтері. Мысалы, қазіргі Франция жерінде ертеде келт (галль) деген

халық тұрған. Оларды римдіктер (француздар мен испандар) жаулап алды да, ол халықтың тілі жойылды. Бірақ қазіргі француз, испан тілдерінде сол жойылған келт тілдерінің кейбір элементтері сақталған. Кельт субстраты дегеніміз сол қалдық элементтер (Мысалы, француа тіліндегі И дыбысы).

Енді тілдердің өзара әсері нәтижесінде тілдік элементтердің енуіне (яғни екінші жолға) келелік.

Удмурттар (фин-угор тобы) мен татарлар (түркі тобы) баяғыдан қоныстас, көршілес өмір сүріп келеді. Сондықтан олардың тілі бір-біріне әсер еткен. Татар тіліндегі дж дыбысы удмурт тіліне ауысқан. Бұл дыбыс удмурт сияқты басқа фин-угор тілдерінде жоқ.

Басқа түркі тілдерінде ұяңнан басталатын сөздер чуваш тілінде қатаннан басталады. Мысалы: бас - пус, бар - пур, дауыл - тавыл, неге? Сөйтсек, ол көрші жатқан марий тілінің әсері екен. Ол тілде дауыссыздан басталатын сөздердің басқы дыбысы әр уақыт қатаннан басталады.

Сондай-ақ, чуваш тілі марий тілінен көптік мағынаны білдіретін -сем деген аффиксті қабылдаған. Мысалы: чуваш тілінде ял "ауыл" - ял+сем"ауылдар". Бұл қосымша басқа түркі тілдерінде жоқ.

Керісінше, марий тілі чуваш тілінен сын есімнің салыстырмалы шырайынын -рақ жұрнағын қабылдаған. Мысалы: марий тілінде сай "жақсы" -сай+рақ "жақсы+рақ".

Тілдердің өзара әсері лексика саласында да жиі ұшырасады. Мысалы, түркі тілдерінде араб-парсы және орыс тілдерінен енген көптеген сөздер бар.

Әдетте, тілдің фонетикасы мен грамматикасы тұрақты болады. Жиірек өзгеретіні, ауысатын - лексика саласы. Егер бір тілден екінші тілге дыбыс ене қалса, ол сөзбен бірге, сөздің құрамында ғана ене алады. Мысалға, орыс тілінен ауысқан 12 әріпті (дыбысты) келтіруге болады. Ол: 12 дыбыс қазақ тілінің байырғы төл сөздерінде қолданылмайды.

Бір тілдің екінші тілге әсері морфологиядан гөрі синтаксисте көбірек аңғарыды. Бұған орыс тіліндегі үлгі бойынша қазақ тілінде оңашаланған айқындауыш мүшелі сөйлемдердің немесе әр түрлі қыстырма сөздері бар

сөйлемдердің қалыптасуын мысалға келтіре аламыз. Мысалы: Тоғжанға Абай тағы бір рет, соңғы рет қарады (М.Әуезов).

Қорыта келгенде, тіл де дамиды. Бірақ оның өз даму жолдары бар. Лингвист болғысы келген адам алдымен тілдік заңдарды біліп алғаны жөн.

ДҮНИЕ ЖҮЗІ ТІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ (классификация)

Дүние жүзінде шамамен 5 мың тіл бар. Олардың ішінде тайпа тілдері де, халық тілдері де, ұлт тілдері де жоқ емес. Кейбір тілдер кең қолданылып, халықаралық тілдер дәрежесіне дейін жеткен. Олар: ағылшын, француз, испан, орыс, қытай, араб тілдері.

Тіл білімінде дүние жүзіндегі тілдерді екі түрлі тұрғыдан топтастырады: Біріншісі – тілдің шығу тегі тұрғысынан, яғни туыстығы, бір негіз тілден бөлініп шыққандығы тұрғысынан; екіншісі – шығу тегінде байланыстырмай, грамматикалық құрылысы мен типінің ұқсастығы тұрғысынан. Топтастырудың бірінші түрі – тілдердің генеологиялық топтастырылуы, екінші түрі – типологиялық (немесе морфологиялық) топтастырылуы деп аталынады.

Тілдердің шығу тегі, туыстығы (генеологиялық) жағынан топтастырылуы

Дүние жүзіндегі тілдер өздерінің шығу тегінің бірлігіне, яғни туыстығына қарай әр түрлі семьяларға, топтарға бөлінді.

Семья деген термин – шығу тегі бір, біртектес тілдердің бірнеше топтарының жиынтығы дегенді білдіреді. Ал топ деген термин – бір семьяға

жататын, бірақ туыстығы басқаларға қарағанда тіптен жақын тілдерді білдіреді. Мысалы, түркі тілдері өзара туыстас тілдер. Олар жалпы түркілік бір негізден шыққан. Сондықтан оларды түркі тілдер семьясы деп атаймыз. Ал роман тілдері индоевропа тілдер семьясына жатады. Оның ішінде өздері бір негізден, яғни латын тілінен шыққандықтан олар роман тілдері тобын құрайды.

Тілдердің туыстығы, өзара жақындық дәрежесі әр түрлі болады. Туыстас тілдердің кейбіреулері бір-бірі өте мен жақын болуы мүмкін, кейбіреулері алшағырақ болуы мүмкін. Мысалы, бір ғана индоевропа тілдер семьясына жататын тілдердің бәрі де туыстас тілдер. Алайда бұлардың бір-біріне жақындық дәрежесі біркелкі емес. Сондықтан да, олар өз ішінде 1) славян тілдері, 2) роман тілдері, 3) герман тілдері, 4) индия тілдері, 5) Иран тілдері деп аталатын топтарға бөлінеді.

Осы топтардың әрқайсысына енетін тілдерді де өзара жақындық дәрежесі әр түрлі болады. Мысалы, бір ғана славян тобына жататын орыс тілі мен чех тілінің жақындық, ұқсастық жақтарына қарағанда, орыс, украин, беларус, тілдерінің өзара жақындық, ұқсастық жақтары әлдеқайда мол. Осындай белгілеріне қарап жоғарыда аталған топтардың әрқайсысы өз ішінде тағы да бірнеше кіші топтарға (подгруппаға) бөлінеді. Мысалы, славян тілдер тобы өз ішінде 1) шығыс славян, 2) оңтүстік славян, 3) батыс славян тілдері болып үш кіші топқа бөлінеді. Түркі тілдер семьясына жататын тілдер де өз ішінде осылай үлкен топтар мен кіші топтарға жіктеліне алады.

Сөйтіп, туыстас тілдердің бір – бірімен жақындығы, ұқсастығы бірдей бола бермейді екен. Олардың ішінде негізгі сөздік қоры мен фонетикалық жүйесі және грамматикалық құрылысы жағынан бір – біріне өте жақын молырақ, демек ортақ белгілері азырақ тілдер де болады.

Шығу тегі, туыстығы жағынан топтастыру бойынша дүние жүзіндегі тілдер былайша жіктелінеді:

I. Индоевропа семьясы. Бұған туыстас тілдердің төменгі топтары енеді:

1. Индия тобы. Бұл топқа енетін тілдер: бенгал тілі (Индия мен Пакистанда), певджаб тілі (Индия мен Пакистанда), синдх тілі (Индия мен Пакистанда), сингаль тілі (Шри-Ланкада), непал тілі (Непал), урду тілі (Пакистанда), хинди тілі (Индия), цыған тілі.

2. Иран тобы. Бұл тапқа мына тілдер енеді: парсы тілі (Иран), пушту тілі (Ауғанстан), тәжік тілі, курд тілі (Туркия, Иран, Ирак, Азерб.), осетин тілі т.б.

3. Славян тобы. Бұл топ жоғарыда айттық, өз ішінде үш топқа бөлінеді: а) Шығыс славян тілдері (орыс, украин, белорус), ө) Оңтүстік славян тілдері (балгар, македон, серб, хорват, словен), б) Батыс славян тілдері (чех.словак, поляк).

4. Балтық тобы (литва, латыш тілдері).

5. Герман тобы. Бұлар да іштей үш топқа бөлінеді: а) Солтүстік герман (скандинав) тілдері (дат, пшед, норвеж, испан); ә) Батыс герман тілдері (ағыл., голланд); б) Шығыс герман тілдері (неміс тілі, өлі тілдер: вестгот, остгот тілдері).

6. Роман тобы. Бұл топқа енетін тілдер: франц, итальян, испан, португаль, румын, молдаван тілдері; өлі тіл - латын тілі.

7. Кельт тобы (ирланд, шотлан; өлі тіл - гадль).

8. Грек тобы (грек тілі).

9. Албан тобы (албан тілі).

10. Армян тобы (армян тілі).

II. Семит-Хамит тілдері семьясы.

1. Семит тобы (араб, иврит тілі - Израиль еврейлерінің тілі).

2. Египед тобы (көне египет тілі).

III. Кавказ тілдері семьясы. Бұларға жататын тілдер: грузин, абхаз, адыгей, кабардин, чечен, ингуш, дағыстан, авар, лезгин.

IV. Фин угор тілдері семьясы. Бұлар екі топқа бөлінеді:

1. Угор тобы (венгер - угор деген осы, манси тілі, ханти тілі –б ұл екеуі Россия Федерациясында).

2. Фин тобы (фин тілі, карель тілі, коми-зырян тілі, удмурт тілі, марий тілі).

V. Түркі тілдері семьясы. Бұлар ең алдымен 1) Батыс хун бұтағы және 2) Шығыс хун бұтағы деп, екіге топтастырады:

А. Батыс хун бұтағы төртке бөлінеді;

1. Булгар тобы (чуваш).

2. Оғыз тобы (түрікмен, гагауз, азербайжан, түрік).

3. Қыпшақ тобы (қараим, құмық, қарачай, балқар, қырым татарлары, татар, башқұрт, ноғай, қарақалпақ, қазақ).

4. Қарлуқ тобы (өзбек, ұйғыр).

Б. Шығыс хун бұтағы екіге бөлінеді:

1. Ұйғыр-оғыз тобы (тува, якут, хакас, иор).

2. Қырғыз-қыпшақ тобы (қырғыз, алтай).

VI. Монғол тілдері семьясы. Оған мына тілдер енеді: монғол, бурят, қалмақ.

VII. Тунгус-маньчжур тілдері семьясы. Бұл тілдер екі топқа бөлінеді.

1. Тунгус тобы (эвенк, эвен).

2. Маньчжур тобы (нанай, удэгей, ульч т.б.).

VIII. Қытай-тибет тілдері семьясы. Бұл да екі топқа бөлінеді;

1. Тай-кытай тобы (қытай, дүнген, тай, лаос, вьетнам).

2. Тибет-бирма тобы (тибет, бирма).

Бұл семьялардың ешқайсысына жатпайтын тілдер бар. Олар: жапон, корей, т.б. тілдері. Себебі бұлар әлі түгел зерттелініп біткен жоқ.

Тілдердің құрылымдық ерекшеліктері (типологиялық) жағынан топтастырылуы

Құрылымдық яғни морфологиялық ұқсастық бір негізден тараған туыстас тілдердің арасында ғана емес, сонымен бірге, әр басқа негізден тараған тілдердің арасында да бола беруі мүмкін. Басқаша айтқанда, шығу тегі жағынан әр басқа тілдердің арасында да құрылымдық яғни морфологиялық ұқсастық болады.

Мұны түсіну үшін, ең алдымен, әр түрлі тілдердегі грамматикалық мағыналарды білдіру тәсілдеріне, сөз, сөйлем құрамындағы мағыналық бөлшектердің өзара байланысу сипаттарына, яғни синтаксистік қатынастардың берілу әдістеріне көңіл қою керек. Мысалға "М.Әуезовтың кітабын мен туыстарымнан алдым" деген сөйлемді оның "Книги М.Ауеова я взял у родственников" деген орысшасымен салыстырып көрелік. Мұндағы ту+ыс+тар+ым+нан деген мен у род+ствен+ник+ов дегендерге көңіл қойсақ, олардың құрылымдық ерекшеліктері мен байланысу тәсілдері, грамматикалық мағыналарды білдіру әдістері әр түрлі екенін байқауға болады. Анығырақ айтсақ, орыс тілінде грамматикалық, мағыналар ішкі флекция арқылы да сыртқы флекция арқылы да (Мыс- И. что? окно-окна, Р.чего? окна -окон; Д. чему? окну-окнам; Д.что? окно-окна; Т. чем? окном - окнами; И, о чем? о окне- об окнах беріледі.

Ал қытай тілінде "Жаңа үй+де терезе+лер жоқ" деген ұғым "Терезе үй жаңа жоқ" деген формада айтыды. Өйткені бұл тілде сөздер түрленбейді. Олардың арасындағы синтагсистік байланыс екпін немесе интонация арқылы, орын тәртібі, көмекші сөздер арқылы белгілі болады.

Осы айтылған құрылымдық ерекшеліктеріне қарай дүние жүзі тілдері мынандай типтерге бөлінеді:

1. Жалғамалы (агглютинативті) тип. Бұлардың қатарына түркі тілдері, монғол тілдері, угоро-фин тілдері жатады. Бұл тілдерге тән негізгі қасиеттер:

- 1) Грамматикалық мағыналар түбірге қосымшалардың (аффикстердің)

жалғануы арқылы беріледі;

2) Қосымшалардың әрқайсысы көбінесе бір ғана грамматикалық мағынаны білдіреді;

3) Ол қосымшалар бірінің үстіне бірі жалғана береді; 4) Қанша қосымша қосылғанмен сөз түбірінің дыбыстық құрам өзгермейді (сол күйінде қалады).

Мыс.: үй+ім+нің терезе+лер+і.

2. Даралаушы (аморфты) тип. Яғни сөздерге қосымша (жалғау, жұрнақ) жалғамай, түбір күйінде қолданылатын тілдер. Бұларды кейде түбір тілдер деп те атай береді. Даралаушы типке қытай, вьетнам, бирма, тай, тибет, малайя-полиневий тілдері жатады. Бұл тілдерге тән қасиеттер: 1) жоғарыда аталғандай түбірге қосымшалар қосылмайды (яғни сөздер түрлене бермейді); 2) сондықтан ол тілдерде омоним сөздер көп (мол) болады; 3) олар бір-бірінен музыкалық екпін арқылы ажыратылады; 4) синтаксистік жағынан негізгі тәсіл - қа-бысу (қой қора, көк терек, мың қой, ана кісі, тез келді); 5) синтаксистік қатынастар сөздердің орын тәртібі, интонация және көмекші сөздер арқылы беріледі; 6) сөз тудырудың ең басты тәсілі - біріктіру.

3. Қопармалы (флективті) тип. Бұған орыс, неміс, араб, грек тілдері енеді. Бұл тілдерге тән қасиеттер: 1) Грамматикалық мағыналар негізінен ішкі флексия арқылы беріледі. Мыс: Он шел_-_она шла; Я ем -ты ешь, он (она) ест, Я бегу,ты бежишь, он - бежит. 2) Сонымен бірге,грамматикалық; мағыналар сыртқы флексия арқылы да беріледі. 3) Жалғаулы тілдерде қосымшалар көбінесе дара мағыналыболып, бір ғана қызмет атқарып, қопарылмаш тілдерді бір қосымша бірнеше грамматикалық мағына білдіріп, әр түрлі қызмет атқарады. Мысалы: книг+и дегендегі и жалғауы әрі атау септікті, әрі көптікті, әрі родит. падеж. (нет че-го?) бен ед.числоны, әрі вин. падеж. (вижу что?) бен множ. числоны білдіреді; 4) флективті тілдерде аффикстер сөздің түбіріне сіңісіп кетеді де, олар аффикссіз дербес қолданыла алмайды. Мыс.: пис-ать, писы-мо, пис+ание; дет+м, дет+ство, дет+ский; 5) флективті тілдерде аффикстер префикс, суффикс, инфикс болып бөлінуіне

қарай олар сөз құрамында әр түрлі орынға (басында, ортасында, аяғында) ие болады.

4. Полисинтетикалық немесе инкорпоративті тип. Бұған полезвият (чукот, коряк, нивх, ительмен, юкагир) тілдері мен америкалық индеецтердің тілдері жатады.

Бұлардың ерекшелігі: жоғарыда аталған үш түрлі типтегі тілдерде сөйлем арқылы белгілі болатын синтаксистік қатынастар бұл тілдерде бір сөзбен беріле алады. Мысалы "мен семіз бұғыларды ғана өлтіремін" деген сөйлемді чукот тілінде ты+ата+каа+нмы+ркын деген жалғыз сөзбен береді. Мұндағы ты - бірінші жақтың көрсеткіші, ркын - етістіктің жұрнағы, ал басқалары есім түбірлер.

Бұл құрылымдық тип бойынша, бір сөз (негіз) екінші бір сөздің негізі мен қосымшасының (немесе префикс пен негіздің) арасына сыналанып, қыстырылып кіреді де, синтаксистік топ құрайды. Мақсаты - әлгі бірліктердің арасындағы синтаксистік қатынастарды білдіру. Мұндайда аффикстік морфема өзінің негізінен бөлініп қалса да, бұрынғы қызметін атқара береді.

Ұзын сөздің қысқасы, тілдің типін анықтау, сайын келгенде, оның құрылысын айқындау болып шығады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақ тіліне синтетикалық тәсіл (афиксация, сыртқы флекция), қытай тіліне аналитикалық тәсіл (екпін, сөздердің орын тәртібі, көмекші сөздер, интанация) тән екен. Ал орыс тілінде екеуі де (ішкі флекция мен сыртқы флекция, екпін, көмекші сөздер т.б.) бар. Яғни онда синтетикалық құбылыс та (афиксация), аналитикалық құбылыс та (ішкі флекция) кездеседі.

Олай болса, грамматикалық құрылысына қарай тілдер негізінен 1) синтетикалық тілдер, 2) аналитикалық тілдер болып екіге бөлінеді екен. Синтетикалық тілдерде грамматикалық мағыналар (немесе синтаксистік қатынастар) сөздердің түрленуі арқылы беріледі, яғни сөздер ішкі, сыртқы флексияға ұшырап барып, бір-бірімен байланысады. Мұндай қасиет әсіресе литва, неміс, түркі, славян тілдеріне тән. Ал аналитикалық тілдерде

грамматикалық, мағыналар (синтаксистік қатынастар) сөздердің формалары арқылы емес, олардың орын тәртібі, интонация және көмекші сөздер арқылы беріледі. Бұл қасиет әсіресе ағылшын, француз, болгар, дат, грек тілдеріне тән.

Әрине, бұлай бөлу шартты нәрсе. Өйткені бұл тілдердің көпшілігінде грамматикалық мағынаны білдірудің әрі синтетикалық, әрі аналитикалық болып келеді. Рас, бір тілдерде синтетикалық тәсіл басым, екіншілерінде аналитикалық тәсіл басым. Қай тәсіл басым болса, тілді сол типке жатқызамыз.

ЖАЗУДЫҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ

Жазудың өмірде атқаратын рөлі зор. Оның да шығу, даму тарихы бар.

Жазу адамдардың кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік береді. Ал ауызекі тіл туралы мұны айта алмайсың. Өйкені сөйлесу жүзбе-жүз кездескен де ғана болатын нәрсе. Жазу арқылы алыста жатып та, жақын тұрып та «сөйлесе» беруге болады. Жазусыз мәдениет атаулыны, өркениет атаулыны көзге елестету қиын. Олай болса, жазудың шығуын өткен замандарда ашылған ұлы жаңалықтардың бірі деп есептеу керек .

Жазудың тарихы өте ерте заманандарда басталады. Көне жазуды да, қазіргі жазуды да білудің әрі теориялық, әрі практикалық үлкен мәні бар.

Қазір біз жазуды сөздердің әріптер тіркесімен белгіленуі деп түсінеміз. Бірақ ол алғашында бұлай болмаған. Сөзді әріппен (дыбыспен) таңблау кейінірек пайда болды. Оған дейін жазу (таңба) не бүтіндей хабарды, не жеке сөзді, не жеке буынды белгілеген. Осыған орай жазудың мынандай түрлері бар: 1) пиктографиялық жазу, 2) идеографиялық жазу, 3) буын жазуы, 4) әріптік немесе дыбыстық жазу.

Пиктографиялық (суретті) жазу

Бұл – жазудың ең алғашқы түрі. Ол суретке негізделген. Сондықтан мұны кейде скретті жазу деп те атай береді. Пиктографиялық жазудың таңбалары - суреттер. Әрбір сурет (пиктограмма) өздігінен бүтіндей хабарды білдіре алады. Мәселен, қолына садақ ұстаған адамның суреті - «мен аңшымын», «аң аулауға бара жатырмын», «аң аулап тіршілік етемін» дегендерді білдіреді. Мұндай жазуды әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдар да түсінетін болған. Оның шыққан мерзімі тым көне дәуірге (неолит дәуіріне) барып тіреледі.

Пиктографиялық жазу тәсілін (жұрнағын) қазір де кездестіреміз. Мысалы, полисинкретикалық тілдерде сөйлейтін халықтардың жазуы басқалармен салыстырғанда осы пиктографиялық жазуға жақындау келеді. Қазіргі кезде жиі қолданылатын, көшеде жүрудің тәртібін білдіретін әртүрлі белгілердің, дүкендер мен шеберханалардың маңдайшаларындағы бас киімнің, аяқ киімнің, сағаттың суреттерінде пиктографиялық сипат бар.

Пиктографиялық жазудың кемшілігі: Пиктограммалар өте күрделі болады. Сондықтан да, адам ойының бәрін суретпен (пиктографиялық жазумен) жеткізе алмайсың, жеткізген күнде де ол графикалық жағынан жеке сөздерге бөлшектенбейді. Әсіресе онымен абстрактты мағыналы сөздерді (сын есімдер мен етістіктерді) таңбалау өте қиын.

Мұндайда ол образды – символдық сипаты бар бейнелерді пайдалануға мәжбүр болады.

Идеографиялық немесе логографиялық жазу

Бұл – пиктографиялық жазудың біртіндеп дамуы, жетілуі нәтижесінде пайда болған жазу. Егер пиктографиялық жазу бүкіл сөйлемді (хабарды) білдірсе, идеографиялық жазу бүтіндей бір сөзді бір-ақ таңбамен белгілейді. Алғашында суретпен (пиктографиямен) белгіленіп жүрген нәрселер жазудың даму барысында біртіндеп одан алшақтап, ақырында олар белгіленетін

заттың сыртқы формасына дәлме-дәл негізделуден қалып, соған ұқсас шартты таңбалар ретінде қолданыла бастаған. Ондай таңбалар идеограммалар деп аталынады. Идеограмманың пиктограммдан ең басты айырмашылығы таңбалардың формасында емес, олардың мағынасында. Жоғарыда айттық, егер пиктографиялық таңба бүтіндей бір сөйлемді белгілесе, идеографиялық таңба бір сөзді немесе сөздің түбірін не негізін белгілейді.

Ертедегі шумер, египет, қытай жазулары ешбір идеографиялық таңбаның белгілі бір түбір сөзге немесе түбір морфемаға сөйкес келіп, соған телінуіне негізделген. Бұл тілдердегі идеографиялық, таңбалар сөздің дыбысталуын емес, мағынасын білдіреді (Сондықтан да, аталған тілдерде омонимдер әр түрлі иероглифтермен белгіленеді).

Осы жағынан алып қарағанда, идеографиялық, жазудағы графикалық таңбалар цифрлар тәрізді. Айталық, 1,2,3 деген т.б. цифрлардың сандық мағынасын барлық халық бірдей ұғынады, бірақ бұлардың дыбысталуы әр халықта әр басқа.

Дүние жүзі тілдерінің ішінде идеографиялық жазудың дамуына қолайлы тілдер ретінде, әдетте, түбір тілдер (мәселен, қытай, ацтек, америкалық индеец т.б.) аталынады. Өйткені түбір тілдерде сөз грамматикалық жақтан өзгеріске көп түсе бермейді.

Идеографиялық, жазудың үлгілерін қазіргі кездегі математика, химия, физика терминдерінің ішінен де кездестіруге болады. Мысалы: + -"қосу", - "тең", N - "түбір", H - "сутек", P - "күш" т.б.

Идеографиялық жааудың жетіле түскен түрі - морфема-идеографиялық жазу. Бұл жазудың ұстанымы (принципі) бойынша, таңбалар бүтіндей сөзді емес, оның құрамына енетін морфемаларды белгілейді. Осы ерекшелігіне орай ол морфемаларды белгілейтін таңбалар морфемаграммалар деп аталынады. Қазіргі қытай иероглифі морфема-идеографиялық жау болып табылады.

Бұл тұрғыдан идеограммаларды екі түрге бөліп қарауғы болады. Оның біріншісі – сөздердің мағыналарымен тікелей байланысты болса, екіншісі - сөздердің фонетикалық жағымен байланысты. Осыған сөйкес біріншісін - идеографиялық иероглифтер (идеограммалар) , екіншісін - фонетикалық иероглифтер (фонограммалар) деп атайды. Айырмашылықтары - идеограммалар көбінесе синоним сөздерді белгілеу үшін қолданылса, фонограммалар синонимдерді белгілеу үшін қолданылады. Сөздерді дәлме-дәл белгілеу үшін, идеографиялық жазудың бұл екі түр-тармағы, әдетте, бір-бірімен ұштастырылып жұмсалынады.

Енді идеографиялық жазу қоғам дамуының қай дәуірінде пайда болған? - дегенге келелік. Ғалымдардың айтуына қарағанда, бұл жазудың пайда болуы құл иелену дәуіріне сай келеді. Өйткені бұл дәуір мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастың, сауда-саттықтың күшейген кезі болатын.

Идеографиялық жазудың бірсыпыра кемшіліктері бар. Олар: идеограммалар өзі белгілеген сөздің дыбысталуын білдіре алмайды; идеограммалар көп болады және күрделі болады; идеографиялық жазу грамматикалық формаларды белгілеуге келгенде өте икемсіз келеді.

Соңына қарай айтармыз: Кейбір ғалымдар идеографияны логографиялық (гр. Logos "сөз" - γραφο "жазамын" жазу деп атаған дәл болар еді) - дейді. Осыған орай олар идеограмманы логограмма деп атағанды жөн көреді.

Буын жазуы

Идеографиялық немесе логографиялық жазудың даму барысында буын жазуы пайда болды. Бұл жазудың шығуына, біріншіден, бұған дейін қолданылып келген идеографиялық таңбалар аффикстерді, әсіресе шетел сөздерін, кісі, қала аттарын таңбалауға икемсіз болуы, екіншіден, ол идеографиялық таңбалардың саны көп болып, оларды меңгерудің қиынға соққандығы себеп болды. Оның үстіне біраз тілдердің (мәселен, шумер,

жапон т.б.) морфологиялық құрылысы да (сөздің түбіріне аффикстердің агглютинативті ұстаным бойынша жалғануы) буын жазуын қажет етті.

Буын таңбалары ең алғашында бір буынды сөздерді белгілейтін идеографиялық таңбалардың негізінде жасалғанымен, кейіннен олар көп буынды сөздердің өздерімен яғни (бір буынды сөздермен) ұқсас дыбысталатын бөлшегін (буынын) белгілейтін болған. Сөйтіп, ол таңбалар дербес сөздердің таңбасы емес, буынның таңбасы ретінде ұғынылған. Мысалы, идеографиялық-фонетикалық жазу бойынша, яғни фонетикалық иероглиф бойынша шумер тілінде "садақтың оғы" дегенді ті деп белгілесе, осы таңба кейіннен (біздің заманға дейінгі үш мың жылдықтың ортасында) сөз құрамындағы ЫІ деген буынды да таңбалау үшін қолданылатын болды.

Олай болса, буын жазуында таңба сөзді емес, сөздің буынын белгілейді. Айталық, буын дара дауысты болса - Г (шумер тілінде: е - "үй", і - "бес"), дауысты мен дауыссыздың қосындысы болса - ГС (аз - "бір", ап - "аспан"), керісінше дауыссыз бен дауыстының қосындысы болса - СГ (su - "қол", Іu - "адам") > болмаса дауыссыз+дауысты+дауыссыз болса – СГС (Іoіg - "ел") деген сияқты. Жазудың мұндай жүйесін ертедегі ассирия, вавилон, крит, килр, эфиопия, үнді, жапон тілдері пайдаланған.

Идеографиялық жазуға қарағанда буын жазуы оқыту үшін де, қолдану үшін де қолайлы болды. Бұл жазудағы таңбалардың орны да жоғарғылармен салыстырғанда аздау. Егер идеографиялық жазуда мындаған таңбалар болса (тілде қанша сөз болса, сонша таңба) жазудың буындық жүйесінде ол 50-60қа дейін (кейде 200-ге дейін) кеміген. Буын жазуы сөзді, әсіресе оның грамматикалық формаларын дәл беруге икемді келеді.

Әріп (дыбыс) жазуы

Әріп жазуы буын жазуынан кейін пайда болды. Ғалымдар бұл жазудың шығуы "біздің заманымызға дейінгі бір мың жылдықтың басында", - дегенді айтады.

Әріп жазуының шығуына және дүние жүзіне кең таралуына оның қарапайымдылығы, сездердің дыбысталуын дәл беретіндігі, әр түрлі тілдерге қолайлығы себеп болды деуімізге болады.

Әрине, қазіргі кезде қолданылып жүрген әріп жазуына адамзат баласы бірден келе қойған жоқ. Ол алғашында консонантты-дыбыстық жазу болды (Мысалы, финикий, египет, арамей жазулары). Бұл ұстаным бойынша, таңбалар сөздегі дауыссыз дыбыстар мен жартылай дауыстыларды ғана белгілеп, ал толық дауыстылар ешбір әріппен таңбаланбаған. Кейіннен жазудың даму барысында, біртіндеп дауысты дыбыстар да белгіленетін болды. Біреулер олардың әрқайсысын сөздегі өз орындарына қойып жазатын болса (мысалы, грек жазуы), екіншілер дауыстыларды дауыссыздардың асты-үстіне тиісті диакритикалық таңбаларды қою арқылы белгіледі (мысалы, араб жазуы).

Зерттеушілер ең алғашқы таза консонантты-дыбыстық жазу деп финикий жазуын атайды. Онда 22 таңба болған. Бұлардың әрқайсысы жеке дыбыстарды таңбалаған. Олар өздерінен кейінгі вокалды-дыбыстық жазу жүйелерінің жасалуына негіз болды (Біз бұл жерде вокалды-дыбыстық жазу деп - тек дауыссыздарды ғана емес.. сонымен бірге, дауысты дыбыстарды да жеке таңбалармен белгілеген жазуды айтып отырмыз).

Әріп жазуы бір елден екінші елге ауысып отырған. Мәселен, жоғарыда аталған финикий әліпбиінің негізінде грек әліпбиі, грек әліпбиінің негізінде латын әліпбиі, латын әліпбиінің негізінде бүкіл Батыс Еуропа халықтарының әліпбилері жасалды. Ал шығыс халықтарының (араб, иран, еврей т.б.) жазуын арамей әліпбиінің негізінде пайда болды.

Ескерте кететін нәрсе, әліпби бір халықтың екінші халыққа ауысқан кезінде негізінің әр тілдің дыбыстық ерекшеліктерін көрсететін қосымша әріптерді қосып алып отырған. Мысалы, грек әліпбиінің негізінде жасаған славян әліпбиін түзу үстінде ағайынды Кириллдер (863 жылы) гректерден 24 әріп алған да, оның үстіне славян тілдерінің ерекшеліктерін көрсететін 19 әріпті қосқан (Бәрі 43 әріп). Сөйтіп олар грек жазуын өз тілдеріне дәл

келетіндей етіп ыңғайластырған. Орыс әліпбиі осы аталған славян әліпбиінің заңды жалғасы болып саналады.

Ал Батыс Еуропа халықтарының латынға негізделген әліпбилері жайында мұны айта алмайсың. Өйткені олар тілдерінің дыбыстық құрамының әр түрлі болуына қарамастан, байырғы латын әліпбиін сол күйінде, яғни ешбір өзгеріссіз, толықтырусыз қолданылған. Бұлардың үстіне әліпби иелері тек V/J деген екі-ақ, жартылай дауысты дыбыстың әрпін қосқан. Соның салдарына Батыс Еуропа тілдерінің дыбыстық құрамы мен әліпбиінің арасында алшақтық пайда болды. Мысалы, ағылшын тілінде (дифтонгтарды қоспағанда) – 15 дауысты, 15 дауыссыз, француз тілінде 17 дауысты, 18 дауыссыз, неміс тілінде 16 дауысты, 21 дауыссыз дыбыс бар. Дыбыстардың осыншама мол түрін белгілейтін әлгі тілдердің әліпбиінде тек 26 ғана әріп қолданылады. Оның алтауы дауыстыларды, жиырмасы дауыссыздарды таңбалайды. Аталған тілдердегі біраз сөздердің бір түрлі жазылып, екінші түрлі айтылатын себебі сондықтан

Түркі халықтары болса, оған дейін сына жазуын пайдаланып келгенімен орта ғасырдан бастап араб әліпбиін қолдана бастады. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынов оны 1990-15 жылдары өз тілімізге ыңғайлап, қайта жасаған болатын. Амал не, құйтұрқы саясаттың кесірінен ол әліпбиіміз 1929 жылы латынға, ал 1940 жылы кириллицаға көшіріледі. Сөйтіп, қысқа уақыттың ішінде біздің әліпбиіміз өз еркімізден тыс бір емес, әлденеше рет өзгеріске ұшырады. Бұл, әрине, жазу –сызудың дамуына, қалыптасуына кесірін тигізбей қойған жоқ.

Қысқасы, әріп (дыбыс) жазуын пайда болуының дүние жүзілік мәдениеттің дамуы үшін маңызы үлкен болды. Өйткені бұл жазу –жазу жүйелерінің ішіндегі ең ыңғайлысы. Тілдердің қайсысында болса да, ондағы сөздердің саны мен буын санының дыбыстардың саны әлдеқайда аз. Осыған орай, әдетте, дыбыстарды, таңбалау үшін 20-дан 40-қа дейінгі таңба санының өзі жеткілікті болады. Әріп таңбаларының мұндай шағын мөлшері жазуды меңгеруді, сауаттылыққа үйренуді жеңілдетеді. Бұл жазу, әсіресе, сөздердің

дыбыстық жағы мен олардың грамматикалық формаларын дәлме-дәл беруді өте-мөте қолайлы.

Қорыта келгенде, жоғарыда айтылғандардан жазудың бірнеше түрлерінің бар екендігін және олардың ұзақ тарихы болғандығын көреміз. Сонымен бірге, жазу өте ерте замандарда шығып, мыңдаған жылдар бойы біртіндеп өзгеріп, дамып, жнтіліп отырғандығын байқауға болады.

Тақырыпты бекіту Ішін сұрастар:

1. Адамзат тілі қашан шықты? Оның туу себептері не?
2. Дыбысқа еліктеу теориясы дегеніміз не? оның өкілі кім?
3. Дыбысқа еліктеу теориясының кемшілігі неде?
4. Эмоциональды теория дегеніміз не? Ол қашан шықты?
5. Эмоциональды теорияның өкілі кім?
6. Одағай теориясы дегеніміз не? Оның өкілі кім?
7. Одағай теориясының қателігі неде?
8. Қоғамдық шарттасу теориясы дегеніміз не?
9. Еңбек айқайы теориясы дегеніміз не?
10. Еңбек айқайы теориясы қашан шықты? Оның өкілі кім?
11. Адамзат тілі пайда болуының ғылыми теориясы .
12. Тілдің өзіндік ішкі даму заңы дегеніміз не?
13. Тілдің дамуы туралы қандай көзқарастарды білесіз?
14. Тіл дамуының қандай жолдарын білесіз?
15. Тілдің сатылық даму теориясы дегеніміз не?
16. Тілдің қай саласы өзгеріске (дамуға) бейім тұрады?
17. Тілдің жалпы заңдары мен жеке заңдарына нелер жатады?
18. Тілдердің бір-біріне қандай әсерлері болады?
19. Тілдің шығу тегі жағынан топтастырылуы.
20. Тілдің құрылымдық ерекшеліктері жағынан топтастырылуы.
21. Жалғамалы (агглютинативті) тілдердегі қандай қасиеттер тән?
22. Түбір (аморфты) тілдерге қандай қасиеттер тән?
23. Қопарылмалы (флективті) тілдерге қандай қасиеттер тән?
24. Полисинтетикалық (инкорпоративті) тілдерге қандай қасиеттер тән?
25. Жазудың қандай түрлерін білесіз? Олардың бір-бірінен айырмашылықтары?

Тіл білімінің негіздері пәнінде қарастырылатын мәселелер:

1. Тіл білімі және оның салалары. Тіл білімі немесе лингвистика – тіл және оның даму заңдары туралы ғылым екендігі. Сипаттама тіл білімі және синхрониялық лингвистика, тарихи тіл білімі және диахрониялық лингвистика. Тіл білімінің тиісті салалары (фонетика, лексикология, грамматика) және онда қарастырылатын мәселелер.
2. Тіл білімі және оның басқа ғылымдармен байланысы. Тіл білімінің ғылымдар жүйесінде алатын орны және оның басқа ғылымдармен байланысы туралы. Стилистика және әдебиеттану ғылымы. Тіл білімі және философия. Тіл білімінің логикамен байланысы. Лингвистика және психология т.т.
3. Қазақ тілінің бүгінгі қоғамға қызмет ету өрісі, қолданылу аясы. Қазақ тілінің зерттелу тарихы: а) Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір; ә) Қазан төңкерісінен кейінгі дәуір және ондағы кезеңдер.
4. Тілдің таңбалық сипаты. Таңбалар туралы ұғым. Таңбалар жүйесі және олардың типологиясы. Семиотика - әр түрлі таңбалар жүйесі туралы ғылым. Тілдің әмбебаптығы туралы мәселе. Паралингвистика туралы ұғым.
5. Тілдің құрылымдық және жүйелік қасиеттері. Жүйе және құрылым. Тілдік единицалар арасындағы парадигматикалық, синтагматикалық және иерархиялы (сатылы) қатынастар. Тілдік жүйенің сатылары (ярустары): негізгі және аралық деңгейлері.
6. Тіл және қоғам. Тілдік құбылыстардың әлеуметтік байланыстылығы. Халық тарихы мен өмір сүру талаптарының тілдегі бейнесі. Тіл және мәдениет. Тілдің ұлттық сипаты, этникалық белгісі. Сөйлеу этикеті. Этнолингвистика саласы.
7. Тіл және ойлау. Тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы көзқарастар. Тілдік единица мен ойлаудың логикалық формалары. Нейтролингвистика

туралы ұғым. Тіл және адамның психикасы. Психоллингвистика. Сөздің психоллингвистикалық теориясы. Тіл мен сөйлеу.

8. Тілдің дамуы. Тілдердің даму заңдылығы. Қоғам дамуы – тіл дамуының алғы шарты. Тіл дамуындағы ішкі және сыртқы (экстралингвистикалық) себептер. Тілдер дамуындағы адамның белсенді қызметі. Ұлттық тілдің дамуы мен қалыптасуындағы қоғамдық ой-пікірдің, ғылымның, әдебиет пен өнердің көрнекті қайраткерлерінің рөлі. Тіл мәдениеті – тілдік өзгерістерге ықпал етуші тәсіл.
9. Тілдерді зерттеудің сипаттамасы мен әдістері. Лингвистикалық әдістер және олардың мәні. Сипаттама әдісі. Лингвистикалық эксперименттің әдістемесі. Тілдерді зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісі. Сыртқы және ішкі реконструкция, оның әдістемесі. Этимологиялық талдау жүргізудің принциптері мен тәсілдері. Типологиялық әдіс, оның мәні. Тілдердің типологиялық таптастырылуы. Тілдерді зерттеудегі статистикалық әдіс. Лингвистикалық география. Стилистикалық және лингвостилистикалық география. Стилистикалық және лингвоэстетикалық талдаудың әдістемесі.
10. Қазақ тіл білімі. І.Кеңесбаев және фразеология мәселелері. Н.Сауранбаев – құрмалас сөйлем туралы. Проф. С.Аманжолов зерттеулеріндегі диалектология мәселелері. М.Балақаев – қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесі теориясының негізін қалаушы. Ғ.Мұсабаевтың қазақ тілі тарихына көзқарасы. Проф. А.Ысқақовтың морфологиялық зерттеулері. Қазақ тілінің оқытылуы, оқыту әдістемесі жөнінде.

Тест сұрақтары

1. Лингвистика сүзі еай тілден алынған термин?
 - А. ағылшын
 - В. француз
 - С. неміс
 - Д. орыс
 - Е. грек
2. Тіл білімі еандай салалармен тығыз байланысты?
 - А. логика
 - В. экология
 - С. экономика
 - Д. география
 - Е. биология
3. Тіл білімінде тілдік белгілі бір дәуіріндегі еалпы не деп аталады?
 - А. диахрония
 - В. лексикология
 - С. этимология
 - Д. синхрония
 - Е. морфология
4. Сүзді және сүздердік жиынтығы – тілдік сүздік ерамын зерттейтін ғылым.
 - А. синтаксис
 - В. морфология
 - С. лексикология
 - Д. грамматика
 - Е. пунктуация
5. Географиялы атауларды зерттейтін ғылым
 - А. антропонимика
 - В. синхрония
 - С. диахрония
 - Д. логика
 - Е. топонимика
6. Бітіннік орнына бұлшекті, жалпынык орнына жалсыны, ілкеннік орнына кішіні еолданылатын сүз мағынасынык ауысуы не деп аталады?

- А. метафора
- В. метонимия
- С. синекдоха
- Д. ассонанс
- Е. аллитерация

7. Дыбысталуы бірдей, мағынасы бәсе-бәсе сөздер қалай аталады?

- А. омоним
- В. антоним
- С. синоним
- Д. барлығы дұрыс
- Е. полисемия

8. Синоним сөздерді тап.

- А. биік-түмен
- В. жағсы-жаман
- С. едірлі, ерметті, ардақты, аяулы
- Д. Ілкен-кіші
- Е. адамның басы, арыстың басы

9. Омонимнің грек тілінен алынған мағынасы.

- А. еатар атау
- В. еарсы
- С. ат атау
- Д. бірдей, біркелкі
- Е. белгілеу

10. Табу қайсы тілден алынған термин.

- А. неміс
- В. ағылшын
- С. француз
- Д. грек
- Е. полинезий

11. «Түбе шашы тік тұрды». қандай оралым?

- А. фразеологиялық
- В. этимологиялық
- С. логикалық
- Д. семантикалық
- Е. лексикологиялық

12. Сөздіктерді құрастыруды қандай сала зерттейді?

- А. этимология
- В. семасиология
- С. фонология

- Д. лексикография
- Е. морфология

13. Ұдеби тілдегі жалпылама жҰне жиі еолданылатын сҰздерді еамтып, Ұдеби тілді лексикалые, семантикалые нормаларын кҰрсететін сҰздік тїрі.

- А. аударма сҰздік
- В. тїсіндірме сҰздік
- С. синонимдік сҰздік
- Д. орфоэпиялые сҰздік
- Е. орфографиялые сҰздік

14. Акустика еай тілден алынған термин?

- А. грек
- В. ағылшын
- С. неміс
- Д. француз
- Е. орыс

15. Адамны ерлағы бір минут ішінде еанша дірілді нҰтижесінде пайда болған дыбысты еабылдап ести алады?

- А. 6-дан 10000-ға дейін
- В. 8-ден 12000-ға дейін
- С. 12-ден 15000-ға дейін
- Д. 16-дан 20000-ға дейін
- Е. 20-дан 25000-ға дейін

16. Резонанс сҰзі еандай мағына береді?

- А. кеідік
- В. жағырые
- С. естілу
- Д. кҰлемдік
- Е. жоғары тон.

17. Тіс дыбыстары еай еатарда?

- А. о, у, ј
- В. ф, в
- С. м, б, п
- Д. е, ґ, к, г
- Е. т, д

18. жазае тілінде еанша дауыссыз дыбыс бар?

- А. 22
- В. 23
- С. 24
- Д. 25

Е. 26

19. Латыны! денталь сJзі сандай ма-ына береді?

- А. тіс
- В. тіл ршы
- С. тіл арты
- Д. ерін
- Е. суыс

20. Ерін сатысына сарай дауыстыларды! бJлінуі

- А. ашыс жЎне сыса!
- В. еріндік жЎне ашыс
- С. жуан жЎне жіішке
- Д. еріндік жЎне езулік
- Е. жуан жЎне езулік

21. Дифтонг деген термин сандай ма-ына береді?

- А. екі дауысты
- В. екі дауыссыз
- С. бір дауысты, бір дауыссыз
- Д. В жЎне С жауаптар дрыс
- Е. А жауабы дрыс

22. Вокализм сай тілден алын-ан, сандай ма-ына білдіретін термин?

- А. орыс, «дауыссыз»
- В. неміс, «їнді»
- С. а-ылшын, «сата!»
- Д. грек, «мя!»
- Е. латын, «дауысты»

23. Ары сарай бJлшектеуге келмейтін дыбыстыс единица салай аталады?

- А. фонема
- В. морфема
- С. сJз
- Д. сJйлем
- Е. сJз тіркесі

24. Е! ірі фонетикалыс единица салай аталады?

- А. мелодика
- В. фраза
- С. такт
- Д. буын
- Е. екпін

25. Буыны тїрлерї җалай?

- А. ашыҗ, ыса!
- В. жуан, ыса!, бїтеу
- С. ашыҗ, жуан, бїтеу
- Д. ашыҗ, тїйыҗ, бїтеу
- Е. ашыҗ, жїїшке, ыса!.

26. Диссимильция сїзїнїн җазасша ма-ынасы

- А. тїл
- В. җесату
- С. җесамау
- Д. бїрге
- Е. иїлу

27. Ассимильция саласы нешеге бїлінеді?

- А. 1
- В. 2
- С. 3
- Д. 4
- Е. 5

28. Кейбїр фонетикалыҗ жа-дайда дыбыстарды! мїлдем тїсїп җалуы не деп аталады?

- А. ассимильция
- В. диссимильция
- С. протеза
- Д. редукция
- Е. элизия

29. Протеза бойынша дыбыс җай жерїнен җосылады

- А. тїсїп җалады
- В. ортасынан
- С. алдынан
- Д. соҗынан
- Е. екїнші дыбыстан

30. Сїз соҗынан дыбыс җосылса не деп аталады?

- А. эпитеза
- В. протеза
- С. метатеза
- Д. апакопа
- Е. эпентеза

31. СЈздердi дiрыс айтылуы жайлы _режелердiя'аб жиынты_ы не деп аталады?

- А. фонология
- В. орфография
- С. орфоэпия
- Д. лексикография
- Е. морфология

32. Граматиканы! салалары  алай аталады?

- А. морфология, фонетика
- В. пунктуация, фонетика
- С. фонетика, лексикология
- Д. лексикология, синтаксис
- Е. морфология ж не синтаксис

33. жазас тiлiнде неше сЈз табы бар?

- А. 6
- В. 7
- С. 8
- Д. 9
- Е. 10

34. Неше сЈйлем мiшесi бар?

- А. 5
- В. 6
- С. 7
- Д. 8
- Е. 9

35. Тiрлаулы сЈйлем мiшелерi  алай аталады?

- А. бастауыш, анфыетауыш
- В. бастауыш, баяндауыш
- С. баяндауыш, пысыетауыш
- Д. толыетауыш, аныетауыш
- Е. бастауыш, пысыетауыш

36. Жазуды! е! ал_ашеы тiрi  алай аталады?

- А. Буын жазуы
- В. Этнографиялые жазу
- С. Логографиялые жазу
- Д. Идеогрфиялые жазу
- Е. Пиктографиялые жазу.

Тест жауаптары

1	2	3	4	5	6	7	8	9
е	а	д	д	е	с	а	с	д
10	11	12	13	14	15	16	17	18
е	а	д	в	а	д	в	е	е
19	20	21	22	23	24	25	26	27
а	д	а	е	а	в	д	с	в
28	29	30	31	32	33	34	35	36
е	с	а	с	е	д	а	в	е

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., 1973, 1995, 2002.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. А., 1971.
3. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. (оқу құралы). А., Санат. 1996.

4. Ахманова О.С. Основные направления лингвистического структурализма. М., 1985.
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. А., 1992.
7. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1964.
8. Березин Ф.М., Головин В.Н. Общее языкознание. М., 1974.
9. Будагов Р. Введение в науку о языке. М., 1965.
10. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. М., 1954.
11. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1977, 1983.
12. Жалпы тіл білімі бағдарламасы. А., 1991.
13. Звегинцев В.А. История языкознания. XIX-XX в.в. М., 1979.
14. История лингвистических учений: средневековый Восток. Л., 1981.
15. История лингвистических учений: Древний мир. Л., 1981.
16. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, 1981.
17. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. А., 1985, 1992, 2004.
18. Қордабаев Т. Тілдің структуралық элементтері. А., 1976.
19. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. А., 1991.
20. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. А., 1999.
21. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. А., 1998.
22. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1989.
23. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1961.
24. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. А., Сөздік-Словарь, 1998.
25. Түркология тарихына (оқу-әдістемелік құрал). Қарағанды, 1984.
26. Общее языкознание. М., 1973.
27. Хасенов Ә. Тіл білімі. А., 1996.
28. Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. А., 1985.
29. Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. А., 1982.
30. Шенделс Е.И. Связь языкознания с другими науками. М., 1962.

Мазмұны

Кіріспе	3
Тіл білімі және оның зерттеу нысаны.....	4
Тілдің табиғаты мен қоғамдық қызметі.....	9

Тілдің таңбалық, құрылымдық және жүйелік сипаттары.....	13
Лексикология және оның салалары.....	23
Сөздің морфологиялық құрылымы.....	60
Грамматикалық тәсілдер мен форамалар және олардың мағыналары	67
Сөз тіркесі мен сөйлемнің құрлымы.....	78
Сөз таптарының шығуы мен дамуы және олардың топтастырылуы.....	84
Тілдің шығуы мен дамуы және олардың өзара әсерлері.....	92
Дүние жүзі тілдері және олардың топтасырылуы.....	99
Жазудың шығуы мен дамуы.....	106
Тест сұрақтары	114
Ұйебиеттер.....	123

Содержание

Введение	3
Языкознание и объект его изучение.....	4
Природа и общественная роль языка.....	9
Знаковые, структурные и системные свойства языка.....	13
Лексикология и его разделы.....	23
Морфологическая структура слова.....	60
Грамматические методы и формы а также их значения.....	67
Структура словосочетания и предложения.....	78
Образование и развитие частей речи, и их классификация.....	84
Образование и развитие языка.....	92
Мировые языки и их классификация.....	99
Образование и развитие письма.....	106
Тесты.....	114
Литература.....	123

Contents

Preface	3
Linguistics and its object of Studing	4

Natural and social role of the language.....	9
Signal, structural and sistemical features of the language.....	13
The subject and tasks of lexicology.....	23
Morphological structure of the nord	60
Grammatical methods and forms and their meanings	67
The structure of nordcomprising and sentences	78
The derivation and devetoping of speech parts and classification	84
The derivation and devetoping of the language	92
Global languages and their classification	99
The derivation and devetoping of wvitting	106
Test.....	114
Literarure.....	123